

J. SNEEP
John F. Kennedylaan 28
3931 XK Woudenberg
Tel. 0 3498 - 35 75

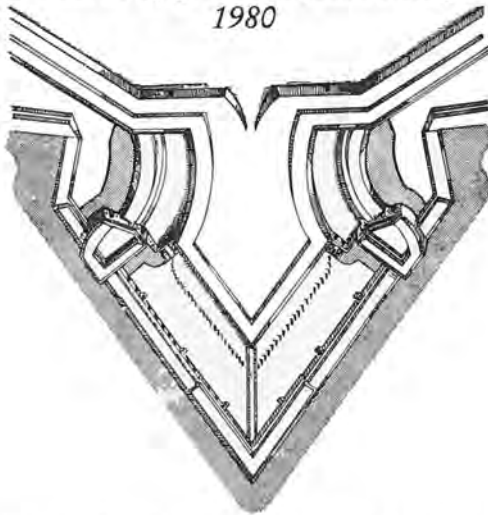
JAARBOEK 1980/81

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

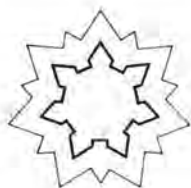

JAARBOEK 1980/81

*waarin opgenomen jaarverslag
1980*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermbeer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Ere-voorzitters - Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud- O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, ere-voorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978

Onderscheiden met „de Coehoornmortier“

1974

DR. J. BELONJE - Alkmaar

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. - Willemstad

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI - Amsterdam

MR. P. J. VAN DER MARK - Den Haag

L. J. MORREAU - Maastricht

DR. H. LE PAGE - Antwerpen

IR. CH. C. VAN DER VLIIS - Haarlem

J. J. DE WOLF - Bussum

1977

W. F. K. ENGELBRECHT - Breda

DR. IR. H. A. VAN OERLE - Oud Ade

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR - Doorwerth

DR. G. OVERDIEP - Peize

IR. G. A. OVERDIJKINK - (†)

1979

H. A. TREU - Oisterwijk

1980

P. J. BRAND - Hulst

B. A. VERRIPS - Bunnik

H.M. KONINGIN BEATRIX DER NEDERLANDEN
Z.K.H. PRINS CLAUS DER NEDERLANDEN

30 april 1980 – 30 april 1981

Z.K.H. PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

70 jaar

29 juni 1911 – 29 juni 1981

**Z.K.H. PRINS BERNHARD
BEREIKT 'DE LEEFTIJD DER STERKEN'**

Op 29 juni a.s. zal onze hoge Beschermheer zijn zeventigste verjaardag vieren. Het ligt in de bedoeling dat diverse organisaties, waarover Z.K.H. het beschermheerschap heeft, dit feit niet onopgemerkt voorbij zullen laten gaan. Onze stichting zal derhalve ook in het geweer komen.

Van deze plaats af willen wij nu reeds Z.K.H. Prins Bernhard onze eerbiedige gelukwensen aanbieden, waarbij wij hopen dat het hem beschoren moge zijn nog vele jaren in goede gezondheid het wel en wee van onze stichting gade te slaan.

E.

ALGEMENE INLEIDING

Bedrijvigheid alom in onze rijen! In ons Nieuwjaarsbericht reeds kondigden wij onze plannen aan voor het herdenken van ons 50-jarig jubileum met een internationaal congres, beginnende 12 mei 1982, gedurende drie dagen, te houden in Naarden (als basis); verder een tentoonstelling in het Rijksmuseum in Amsterdam en het samenstellen van een representatief gedenkboek. Aldus samengevat de hoofdzaken waaraan hard wordt gewerkt. En ervaren-de wat daar allemaal voor komt kijken, komt wel eens de gedachte op 'mensenlief waar zijn we aan begonnen'!

Dat neemt niet weg dat bij hen die eraan werken – in en buiten onze stichting en dat zijn er velen – de overtuiging leeft dat het toch voor elkaar zal komen. De onzekerheid in deze tijd, verband houdende met besnoeiing op uitgaven e.d. brengt mede dat men rekening zal moeten houden met mogelijke wijzigingen op onderdelen maar voorlopig wordt de uitgezette koers gevolgd.

Van het Prins Bernhardfonds kreeg ons bestuur een toezegging voor financiële steun, wat niet wegneemt dat de Stichting ook zelf het nodige zal moeten bijpassen.

In principe bestaat daartegen geen enkel bezwaar omdat de Stichting Menno van Coehoorn zich o.a. tot taak stelt: *'bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen'* zoals vijftig jaar geleden onze oprichters, met vooruitziende blik, in patriarchale verwoording het hebben vastgelegd in artikel 2 onzer statuten.

Een soort 'zendingsopdracht' zou men het kunnen noemen en dat kost moeite, tijd en geld.

Toch meent het dagelijks bestuur dat er naar moet worden gestreefd de uitgaven te beheersen. Een mogelijkheid daartoe dient zich aan bij het overwegen dat ons jaarboek, zoals het de laatste vijf jaar is verschenen óók een kostbare aangelegenheid is en dat het tegelijk uitgeven van een jaarboek én een gedenkboek een te grote belasting zou zijn, ook voor de samenstellers.

Het jaarboek 1981/82 zal daarom niet meer zijn dan de voorgeschreven officiële verantwoording. Daartegenover zal staan dat een gedenkboek van groot formaat, bijna 200 pagina's, tellende, royaal geïllustreerd en naar wij verwachten rijk van inhoud voor onze begunstigers en donateurs verkrijgbaar zal zijn tegen een zeer matige prijs – ver beneden de kostprijs.

Maar niet alleen het jubileum houdt ons bezig, óók steeds meer het 'gewone werk', voorlichting, publicaties, inventarisatie en classificatie van historische verdedigingswerken en het voordragen voor bescherming. Men zie o. a. de verslagen van verschillende commissies en van onze bibliothecaris. Hieruit blijkt een toenemende belangstelling voor de historische verdedigingswerken. Met andere woorden 'de boodschap' die de Stichting Menno van Coehoorn sedert een halve eeuw heeft helpen verbreiden wordt steeds beter verstaan.

Ook in het buitenland is dat waar te nemen. *In de Bondsrepubliek zal op 31 oktober/1 november 1981 in de stad Wesel een zusterinstelling worden gesticht.* Ons bestuur is uitgenodigd daarbij tegenwoordig te zijn en in een referaat een overzicht te geven van de taken, de problemen en de resultaten die zijn bereikt in de afgelopen 50 jaar. *Ook voor belangstellenden onder U is er plaats.* Wij krijgen de beschikking over een ruim aantal uitnodigingen waarvoor men een aanvraag kan richten tot onze bibliothecaris Catsheuvel 87, Den Haag.

Het vervult ons wel met enige trots te mogen vaststellen dat men in het buitenland aan onze ervaringen veel waarde toekent.

De stad Brielle viel een Europa Nostra Award 1980 ten deel:

'Een diploma van verdienste voor de veelomvattende restauratie van de stad en de wallen'.

Onze felicitaties aan Brielle!

- 0 -

ORGANISATIE

Hoofdbestuur

Mr. G. van der Flier, vertegenwoordigende de Vereniging 'De Hollandse Molen' trad om persoonlijke redenen terug als lid van ons HB. Hem volgt *mr. G. J. Kolff* op.

Ir. J. M. Koopman, vertegenwoordigende in ons bestuur de Landinrichtingsdienst, werd als directeur dezer dienst opgevolgd door *ir. N. Molenaar*. De heer Molenaar verklaarde zich bereid de zetel in ons HB te aanvaarden.

Als nieuwe vertegenwoordiger van de Kon. Ned. Toeristenbond ANWB werd in de plaats van de heer *E. R. van Brederode*, die directeur is geworden van de N.C.M. de heer *ing. W. L. F. Rietbergen* aangewezen.

Dagelijks bestuur: geen mutaties.

Correspondenten

Wegens drukke werkzaamheden vroeg de heering *J. P. Jongsma* ontheffing als correspondent in Noord-Holland; als dank voor de verleende steun werd hem de 'Brielse Penning' aangeboden. Door een taakverdeling werd de gang van zaken in deze provincie voorlopig geregeld. Als correspondent voor Rhenen werd de heer *J. Combrink* aangesteld.

De heer *J. W. M. Slokkers* nam naast het correspondentschap voor Steenberg en ook dat van Walcheren op zich.

Beleggingsadviseur

Onder dankzegging werd aan *Jonkheer W. J. van Sminia*, op zijn verzoek, ontslag verleend. In zijn plaats verklaarde zich *Jonkheer mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck* bereid onze penningmeester terzijde te staan.

De Studiecommissie nam afscheid van dr. *J. Belonje*, het oudste lid, zowel in anciënniteit als in leeftijd. Dit laatste – zijn hoge ouderdom – was voor de heer *Belonje* aanleiding zijn ontslag in te dienen, hetwelk hem op de meest eervolle wijze werd verleend.

Het bestuur heeft besloten dr. J. Belonje het ere-lidmaatschap aan te bieden.

- 0 -

Dat de jubileumcommissie 1982, onder leiding van ons hoofdbestuur lid, mr. *M. Tydeman*, de handen vol heeft aan de voorbereiding spreekt vanzelf.

Voor u nog niet zichtbaar, maar daarom niet minder reëel, is de grote steun die wij ontvangen van het Rijksmuseum in Amsterdam in de persoon van de heer *J. B. Kist* en in de geboden accommodatie. Daarbij vergeten we niet de uitgebreide groep andere medewerkers, wier namen straks als samenstellers van het gedenkboek zullen worden vermeld, onze grote dank te betuigen voor hetgeen zij, geheel op basis van vrijwilligheid, ten bate van ons gedenkboek, in het afgelopen jaar reeds hebben verricht.

Ook onze correspondenten, leden en medewerkers van commissies leverden in het afgelopen tijdperk hun waardevolle bijdragen, waarvoor zij recht hebben op onze dank.

De samenwerking met de overheid op departementaal, provinciaal en gemeentelijk niveau verliep uitstekend. In het bijzonder zijn de contacten met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vruchtdragend.

Het door deze dienst uitgegeven en in samenwerking met onze Stichting tot stand gekomen vouwblad 'Vestingwerken' getuigt daarvan. Men heeft ons in staat gesteld onze begunstigers en donateurs desgewenst meerdere exemplaren te verschaffen.

Goede contacten hadden wij wederom met het Algemeen Rijksarchief de R.U. Leiden (Bodel Nijenhuis), de sectie Militaire Geschiedenis LaS, het Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum Gen. Hoefler.

De jaarlijkse vergadering werd op 14 mei 1980 gehouden in het Legermuseum te Leiden, waar de directeur, de heer W. Helder, gastheer was en in de morgenuren de belangstellenden zijn prachtig museum toonde.

In het jaarboek dat wij U thans aanbieden komt een artikel voor dat veel studie en een langdurig onderzoek heeft gevegd. Wij doelen op het artikel van dr. J.S. van Wieringen over de vestingbouwer-avonturier Paul Storf de Belville. Wij plaatsen het met veel genoegen. (Gaarne maken wij u ook even attent op ons naschrift onder het artikel 'Carnot' van dr. J. Belonje).

Als U de bijdrage van ing. G. Koppert over de 'Plofsluis' hebt gelezen, mogen we U aanraden ter plaatse eens te gaan zien wat daar gebeurt: een geweldig karwei in volle gang. Men wachte niet te lang!

Wij verleenden, voor zover dat binnen het bestek van ons jaarboek mogelijk is, ruim plaats aan de (helaas laatste) bijdrage van onze goede vriend Jan Cees Hopperus Buma, ontleend aan zijn familie-archief. De sympathieke jeugdige rapporteur verplaatst ons in de jaren direct voorafgaande aan de XVIII/XIXe eeuwwisseling en neemt ons bij de vervulling van zijn militaire opdracht mee door de schone landstreek tussen Utrecht en Arnhem, waarbij hij met grote opmerkingsgave de ongereptheid en rust van het landschap tekent en er gelijktijdig de gebruikswaarde, militair en agrarisch, van vaststelt. Een delicaat stukje met een zeer persoonlijk accent.

- 0 -

Bij het ter perse gaan van dit jaarboek bereikte ons het bericht dat het Hare Majesteit heeft behaagd te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau ons bestuurslid mr. P. J. van der Mark. Wij bieden hem gaarne onze gelukwensen aan.

In de verwachting dat velen onzer begunstigers, donateurs en andere goede relaties in dit jaarboek onderwerpen en gegevens zullen vinden die hun bijzondere belangstelling hebben, willen wij eindigen met onze erkentelijkheid te betuigen aan allen die tot de samenstelling hebben bijgedragen.

1 mei 1981

T

IN MEMORIAM

Johannes Cornelis Hopperus Buma 1927 - 1981

Jan-Cees is niet meer!

Zijn opgewekt stemgeluid zowel live als door de telefoon, we zullen het niet meer horen en dat kunnen wij ons nog maar moeilijk voorstellen.

Zijn inzet als lid van de Studie-commissie, als correspondent voor Amersfoort en als onze vertegenwoordiger in het bestuur van 'Mars et Historia', zijn inbreng bij excursies en correspondentendagen, zijn welhaast encyclopedisch geheugen op het gebied van de militaire geschiedenis en dan nog zijn plannen voor de naderende pensioentijd, dat getuigde allemaal van energie en levendigheid; wie dacht nu aan zulk een abrupt einde?

Officier in hart en nieren met een groot gevoel voor stijl en traditie. Dienovereenkomstig is hem de laatste eer bewezen in het oude kerkje en op de familie-begraafplaats in Weidum bij Leeuwarden door een grote schare familieleden, vrienden en bekenden.

Een trompetter blies de taptoe.

Het was een afscheid van een zeer goede vriend.

E.

Links op de foto Dr. G. Overdiep

(foto: Nat. Foto-Persbureau)

DE ZILVEREN ANJER VOOR DR. G. OVERDIEP

Op 27 juni 1980 vond in het Koninklijk Paleis op de Dam de jaarlijkse uitreiking van enkele Zilveren Anjers door Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard plaats.

Deze keer een bijzondere gebeurtenis waarbij onze stichting zich betrokken voelde, daar één van de drie uit te reiken onderscheidingen was bestemd voor ons hoofdbestuur lid dr. G. Overdiep.

In een voor de gelegenheid passende omgeving en sfeer en in aanwezigheid van o.m. Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana en de Commissarissen der Koningin in Zuid-Holland, Zeeland en Groningen, werd door de secretaris van het Prins Bernhard Fonds voorgelezen welke gronden voor verlening golden. Ten aanzien van dr. Overdiep luiden deze als volgt:

Dat Mr. Gerrit Overdiep, president van de arrondissementsrechtbank te Groningen, naast zijn publicaties over rechtshistorie en rechtssociologie ook zijn kennis en liefde inzake de geschiedenis, de monumenten en de bevolking van Groningen uitdraagt en in daden vastlegt, maakt hem tot een centrale figuur in het culturele leven van het noorden. Een der opvallendste resultaten van zijn werk is de nu grotendeels voltooide restauratie van de vesting Bourttange.

Zijne Koninklijke Hoogheid spelde vervolgens dr. Overdiep de Zilveren Anjer op en sprak hem als volgt toe:

Hooggeachte heer Overdiep,

Al in het begin van uw nieuwste boek, een studie over de achtergronden en berechting van een viervoudige moord, kwam ik enkele uitdrukkingen tegen die mij troffen. Als de moeder van de moordenaar dát had gedaan; als een andere vrouw óók anders had gehandeld; als de officier van justitie niet 'smorgens maar 'smiddags had ingegrepen; ja, dán zou de loop der gebeurtenissen niet zo bloedig zijn geweest. U brengt die gegevens echter als dilemma naar voren, niet als schuldvraag. U ontwerpt als het ware een panorama van kruispunten. Steeds wordt een keuze gedaan, een weg ingeslagen, en bij ieder kruispunt wordt terugkeer moeilijker. De keuzemogelijkheid wordt alsmáar beperkter. Dat overzicht geeft ons de sleutel tot een aantal vragen: vele van wat wij historische wetten en grote gebeurtenissen noemen, zijn het resultaat van lange reeksen kruispunten met kleine, bijna achteloze keuzes. Die zijn niet ongedaan te maken, maar wel te verzoenen. Uw eigen levensloop bewijst dát in het groot én in het klein.

Door uw werk bij de arrondissementsrechtbank in Groningen, waar u als substituut-officier begon en nu president bent, ging uw aandacht eerst en vooral naar de juridische vraagstukken uit. Die brachten u in aanraking met de geschiedenis, zoals de rechtshistorie en het tot stand komen van grenzen. Daar hebt u toen over gepubliceerd, want u deelt uw kennis graag mee. Het volgende kruispunt dwong u tot studies over de forten, die de grenzen moesten bewaken. De volgende, logische stappen waren reconstructies van veldslagen en interesse voor het herstel van forten en andere gebouwen. En om zo te zeggen vóór u het wist, was u bestuurslid van allerlei stichtingen die zich in stad en land van Groningen toeleggen op restauraties, tentoonstellingen, enzovoorts. Al die kleine, voor de hand liggende keuzes hebben het achterliggende op uw weg gelukkig niet verdrongen en de mogelijkheden niet beperkt, integendeel. En dat geldt ook in het kleine: door een combinatie van functies kunt u de belangen van de verschillende commissies en stichtingen met elkaar verzoenen. En als ik één zichtbaar resultaat mag noemen, is dat de vierhonderdjarige vesting Bourtange. In korte tijd is dat versterkte stadje vrijwel helemaal gerestaureerd, waarbij u ook onder de bewoners (die er toch iets voor moesten opofferen) enthousiasme hebt losgemaakt, én waardoor u, naar eigen zeggen, de subsidies voor de helppoorten hebt weggesleept.

Nee, mijnheer Overdiep, niet u alléén. Er zijn nog andere doorzetters óók, die in stilte in uw Zilveren Anjer delen. En het is ook ter ere van hén, dat ik met bijna glorieus genoeg de woorden citeer, die op de gedenkpenning van Groningens ontzet stonden: 'Groningen constant, Behoud van 't land'.

Onze stichting was door een deputatie bij de plechtigheid vertegenwoordigd.

Wij achten het een bijzondere eer een drager van een dergelijke zeldzame onderscheiding tot ons hoofdbestuur te mogen rekenen. Zulks temeer daar een zo belangrijk deel van de 'gronden van verlening' verband houdt met de activiteiten van dr. Overdiep op krijgsgeschiedkundig en vestingbouwkundig gebied.

In het bij de gronden van verlening gevoegde overzicht van 37 publicaties, die mede een rol hebben vervuld, komen o.m. voor:

9. Het huis te Ruinen als militair steunpunt tegen het einde der 16de eeuw, in Nieuwe Drentse Volksalmanak, jrg. 77, (1959), blz. 110-114.
10. De afbeelding van de aanval op Delfzijl in de nacht van 2 op 3 februari 1594, in Groningse Volksalmanak voor 1959, blz. 41-46.
15. (tezamen met J. Brouwer) De reproductie van de door Jacob van Deventer vervaardigde plattegrond van Groningen, in Groningse Volksalmanak voor 1961, blz. 71-84.
22. De Eener schans Portugal, in Nieuwe Drentse Volksalmanak, jrg. 84, (1966), blz. 203-206.
23. De slag bij Heiligerlee, in Cultureel Maandblad Groningen, jrg. 10, (1968), blz. 53-75.
24. (tezamen met N. Heyligenberg) Geschiedenis van de vesting Bourtange, in Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, jrg. 67, (1968), blz. 29-41.
28. Herdenkingsrede ter gelegenheid van de viering van Groningens ontzet in 1672, (1969).
30. De Groninger Schansenkrijg 1589-1594, (1970).
32. De veldtochten in 1672, in Groningen constant, (1972), blz. 47-54.
35. De slag bij Ane 1227, (1977).

HOOFDBESTUURSEXCURSIE

Hoofdbestuur en genodigden op de binnenplaats van het Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum Gen. Hoeffler te Leiden op 14 mei 1980.

Kaart van Liefvrick (detail) 1578.

DE VOORMALIGE 'SCHUTTERSTOREN' TE LEIDEN

door dr. ir. H. A. van Oerle

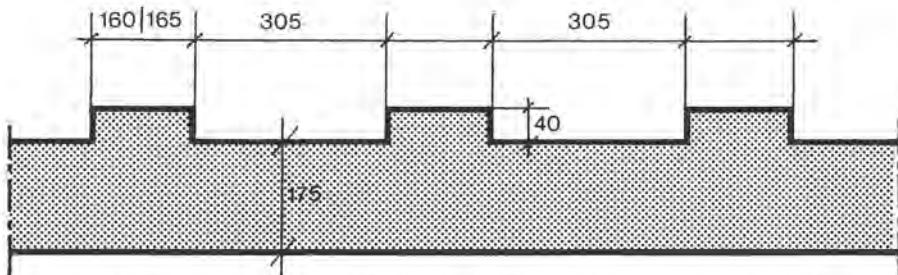
Van het Leidse vestingstelsel in de middeleeuwen is ons nog maar weinig nagelaten.

Reeds in de middeleeuwen zijn muurtorens verdwenen. Door het grotere bereik van de vuurwapens werden verschillende waltorens, waarvan de onderlinge afstand was bepaald door de reikwijdte van de boog, in feite overbodig. Ze werden verwaarloosd en door het ontbreken van de middelen voor onderhoud afgebroken.

De toename van de vuurkracht van het geschut noopte vervolgens de bovenbouw van de stadspoorten te slopen. Zij gingen, door de mogelijkheid van instorten door beschieting met zwaar geschut, een gevaar betekenen en daardoor een verzwakking van de afweer. Ze werden tot de grond toegesloopt en de onderbouw werd nu geschikt gemaakt voor de opstelling van geschut. Tegen de achterzijde van de stadsmuur werd grond gestort, teneinde de weerstand tegen vijandelijk vuur te vergroten. Van de Leidse waltorens bleven er slechts een drietal, die tot opslag van kruit werden gebruikt, gehandhaafd. Wat er verder van het vestingstelsel was overgebleven viel aan de latere stadsuitbreiding ten offer.

De muurtoren 'Oistenryck' aan de Boisotkade is in onze dagen nog de enige stille getuige uit deze periode.

Toch is het voormalige middeleeuwse vestingstelsel geen gesloten boek voor ons. Leiden heeft het voorrecht te beschikken over een volledige en nauwkeurige opmeting hiervan. Deze werd aan het einde van de 16de eeuw in opdracht van de vermaarde stadssecretaris Jan van Hout door de bekende landmeters Van Dulmanhorst en Dou vervaardigd. Zij bestaat uit 11 genummerde bladen, die zijn samengebundeld achter in het zg. 'Grachtenbouck', dat in het stedelijk archief zuinig wordt bewaard. Zij geeft een zeer gedetailleerde informatie over deze voormalige vestinggordel met vermelding van alle afmetingen en de onderlinge afstanden. De totale lengte bedroeg 983 roeden, 11 voeten en 11 duimen. Er waren 6 stadspoorten in gelegen.

DETAIL: RODE BAKSTEEN 4 X 9 X 9.5. 10 LAGEN 52 CM. 5 KOPPEN 52 CM.

Reconstructie Vestmuur.

Nu bij de uitvoering van stadswerken bij voortduring de fundamenten aan de oppervlakte komen, zijn we hierdoor in staat deze vestingwerken te identificeren. Stilaan begint dit oude vestingstelsel weer voor ons te leven.

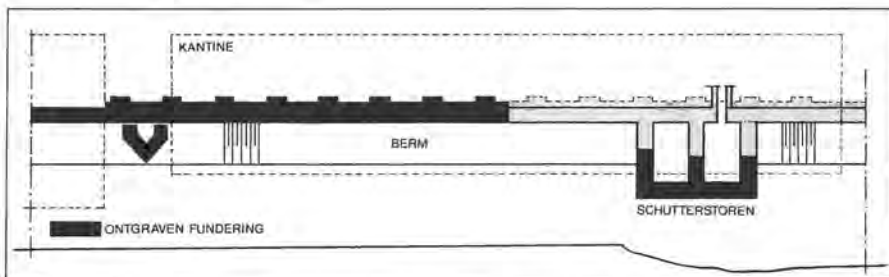
Tot de stedelijke verdedigingswerken behoorde in zeker opzicht ook het Doelenterrein. Hier werden de schutters, die met de stadsverdediging waren belast, geoefend op de schietbanen en de schuttersgilden hielden hier hun befaamde maaltijden.

Het Doelenterrein sloot aan op de stadsvest. Er waren twee Doelen t.w. de St. Jorisdoelen voor voetboogschutters en de St. Sebastiaansdoelen voor handboogschutters, die bij het in gebruik komen van vuurwapens werd omgevormd tot klovenierschutterij.

Onlangs is een groot deel van de voormalige vestmuur met een deel van een waltoren blootgelegd. Deze toren, bekend onder de benaming 'Schutterstoren', stond door middel van een tunnel in directe verbinding met de St. Sebastiaansdoelen. Het toeval wil nu dat hiervan vóór de sloop in 1735 door Pieter van Drongen een zorgvuldige opmeting werd gemaakt, die in de prentverzameling van het stadsarchief wordt bewaard. Te samen met de gevonden resten van de fundering is het mogelijk ons een juist beeld van dit vestingwerk te vormen.

De aanleg van de vestmuur was 175 cm breed. Dit wijst erop dat de stadsmuur was ontworpen als een schildmuur met daarachter een weergang op spaarbogen. Door de ongunst der tijden is in Leiden slechts een klein gedeelte van de weergang tot uitvoering gekomen. De stadsmuur was daardoor zeer zwak en het behoeft daarom geen verwondering dat een deel van de schildmuur ten tijde van het beleg is ingestort. Het is geheel aan de defensieve wijze van belegeren te danken, dat Leiden niet werd overrompeld.

De vorm van deze toren was geheel afwijkend van de andere die, zoals gebruikelijk, aan de grachtzijde rond waren uitgebouwd.

Het grondplan van de Schutterstoren was rechthoekig. De onderbouw bestond uit twee compartimenten. Door middel van een ladder kon men in de zuidelijke ruimte afdalen, vanwaaruit de noordelijke kamer bereikbaar was. Deze kamer had een houten vloer waaruit we mogen afleiden dat hier het kruut geborgen werd. Beide compartimenten waren met een stenen gewelf afgedekt. Voorts had de zuidelijke ruimte, die blijkbaar als voorruimte diende een getralied venster aan de zijde van de gracht. De tekening van Van Drongen geeft hiervan een illustratief beeld.

Uit deze gegevens te samen, t.w. de gevonden muurresten en de prent van Van Drongen is een stukje stedelijke vestingbouw tot leven gekomen.

Ontgraven fundering stadsmuur op het Doelenterrein.

DE NCM IN HET VOORBIJGEGANE JAAR

Nadat de ANWB ruim zeven jaar het secretariaat van de NCM (Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming) had behartigd, kreeg die stichting een zelfstandig secretariaat met als directeur de tot dan functionerende waarnemend secretaris de heer E. R. van Brederode en mevrouw P. F. M. Okkerman als administratief medewerkster.

Het bureau werd gevestigd in het Huis de Pinto te Amsterdam. Het Algemeen Bestuur kwam in 1980 zes keer bijeen, had drie keer een bespreking met vertegenwoordigers van CRM, organiseerde de jaarlijkse Monumentenstudiedag en twee discussie-bijeenkomsten ter voorbereiding van de Monumentenstudiedag van 1981, waar het monumentenbeleid in het algemeen en de mogelijkheid van decentralisatie onder de ogen werd gezien. Problemen waarover het laatst woord voorsnog niet is gezegd. De moeilijkheden met de vm. verdedigingswerken welke wegens buiten militair gebruikstelling in beheer bij de Dienst der Domeinen zijn gekomen, zoals de tragedie Fort Velsen, vormen ook voor de NCM een onverteerbare zaak. Bij het uitreiken in Bourtange van het eerste exemplaar van het Vouwblad Vestingwerken door de NCM-voorzitter, de C.d.K. H. J. L. Vonhoff aan het Hoofd van de Dienst der Domeinen, poogde de eerstgenoemde meer meegaandheid bij de onderhandelingen over de overdracht van forten, enz. aan gemeentebesturen los te weken.

Wij vrezen echter dat het keiharde zakelijke standpunt van 'Domeinen' niet verandert, zolang de huidige wettelijke bepalingen en ambtelijke voorschriften niet zijn aangepast. Daarvoor zullen wij moeten blijven vechten.

E.

Afb. 1 Begin van de afgraving voor het omleiden van het Amsterdam-Rijnkanaal ten z. van de 'Plofsluis' (voorjaar 1981).

'KEER- OF PLOFSLUIS' BIJ NIEUWEGEIN NOODZAAKT TOT OMLEGGING AMSTERDAM-RIJNKANAAL

door ing. G. Koppert

Reeds jaren vormt de zgn. 'keer- of plofsluis ter hoogte van km 43' in het Amsterdam-Rijnkanaal een ernstige hindernis voor de scheepvaart, vooral voor de steeds toenemende duwvaart. Aangezien slopen van het in bijzonder zwaar gewapend beton uitgevoerde object zowel technisch als economisch niet verantwoord bleek (de scheepvaart kon niet worden stilgelegd) wordt het kanaal thans om de lastige hindernis heen geleid (afb. 1).

Dit artikel geeft bijzonderheden over de geschiedenis, de constructie en de functies van de enorme plofsluis, een uniek waterbouwkundig kunstwerk dat in de dertiger jaren werd ontworpen ten behoeve van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De vermelde technische gegevens werden grotendeels ontleend aan een uitvoerige beschouwing in de 'Ingenieur' nr 39 van 25 september 1953, geschreven door de destijds zeer nauw bij het ontwerp en de uitvoering betrokken hoofdingenieurs van de Rijkswaterstaat ir. A. G. Maris en ir. J. P. Josephus Jitta. Voor het verstrekken van informatie en documentatie over de kanaal-omlegging ben ik bijzondere dank verschuldigd aan de technische hoofdamtenaar 1e kl. van de Rijkswaterstaat de heer P. M. D. Eykelenboom, die met de dagelijkse leiding van dit werk is belast.

Het in de jaren 1934 tot 1952 gegraven Amsterdam - Rijnkanaal doorsneed bij de batterijen aan de Overeindseweg een der hoofdkeringen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Teneinde te voorkomen dat het water van de te inunderen terreinen ten oosten van de Vaartserijn in noordelijke richting zou afvloeien door de brede en diepe coupure die het nieuwe kanaal vormde, waren ingrijpende voorzieningen noodzakelijk die aan uitzonderlijke eisen moesten voldoen. De afsluiting van het kanaalprofiel moest namelijk in zeer korte tijd tot stand kunnen worden gebracht en voorts moest de constructie bestand zijn tegen zwaar oorlogsgeweld als beschietingen en luchtbombardementen. Na veel en langdurig overleg tussen de belanghebbenden van Rijkswaterstaat en Defensie werd tenslotte een voor beide partijen aanvaardbare oplossing gevonden, en wel door ir. C. L. M. Lambregtsen van Rittum in nauwe samenwerking met het hoofd van het Technisch Bureau der Genie de toenmalige majoor der Genie J. H. de Man die alle aanwijzingen van militaire en genietechnische aard verstrekke. De kanaalafsluiting zou tot stand worden gebracht door middel van een boven het kanaal in zware silo's

Afb. 2 De 'Plofsluis', in wezen een inundatiesluiswerk met een enorme betonnen zandbak (verdeeld in 5 compartimenten 'silo's') daarover heen gebouwd. De bodem van de bak – tevens plafond van de doorvaartopeningen – kon worden opgeblazen, om het stortmateriaal uit te storten.

Afb. 3 In het 'plafond' van de doorvaart ziet men de gewelven van ongewapend beton. Door het doen springen van de bodems der silo's zou met het vrijkomende stortmateriaal het kanaal in een oogwenk worden afgedamd.

Afb. 4 In de met stortmateriaal gevulde silo's had men gangen gemaakt van rioolbuizen, zoals er op de foto nog enige voorkomen (tussen schroot van heden). Hierdoor kruipende kon men bij de springladingen komen.

op te bergen hoeveelheid stortmateriaal. Door de bodems van de silo's er met behulp van springladingen uit te slaan kon de afdamming binnen enkele seconden tot stand worden gebracht.

Vijf silo's

Bij het ontwerp en de uitvoering van de 'plofsluis' kon niet worden teruggegrepen op eerder uitgevoerde, gelijksoortige objecten, zodat meerdere geheel nieuwe werkmethoden en constructies moesten worden toegepast. Vooral het enorme gewicht van het stortmateriaal (40 miljoen kg) boven de beide 26 m brede doorvaartopeningen (zie afb. 2) leverde heel wat problemen op voor de maximaal toelaatbare belastingen op de grondslag en de toe te passen constructies en materialen. Tenslotte werd besloten het stortmateriaal te bergen in vijf naast elkaar gelegen silo's, elk inwendig lang 66 m breed 5,72 m en hoog 10,15 m. De tussen- en zijwanden van de silo's ter dikte van ± 2 m fungeerden behalve als keermuren tevens als hoofdliggers en moesten, ondanks hun hoogte van ruim 10 m, van een zeer zware wapening worden voorzien (plaatselijk tot 1000 kg wapeningsstaal per m^3 beton).

De bodems van de silo's bestaan uit gewelven van ongewapend beton, in het midden dik 0,20 m en nabij de opleggingen 0,25 m. Ze zijn nog juist zichtbaar op afb. 3.

Op de gewelven rusten riolen van ei-vormige betonbuizen voor het bergen van de springladingen (zie afb. 4). Deze riolen werden met opzet niet in het midden van de silo's aangebracht om te voorkomen dat bij het springen de gewelvdelen ter weerszijden van de springlading tegen elkaar zouden slaan en het stortmateriaal in zijn val zouden belemmeren.

Tot het opvangen van de grote zijwaartse krachten door de druk van het stortmateriaal werden

de silowanden zowel aan de boven- als aan de onderzijde met elkaar verbonden met zgn. 'spatbalken' van gewapend beton, resp. zwaar 0,50 m x 0,50 m en 1,65 m x 0,25 m, h.o.h. 6,525 m. De kopeinden van de silo's werden gedicht met keerwanden dik 1 m, aan een zijde voorzien van zware stalen deuren voor het plaats en controleren van de springladingen in de betonbuizen. Voor het drooghouden en het beschermen tegen bevrozing van het stortmateriaal werd op de silo's een dakconstructie ontworpen met in de verticale gedeelten ventilatieopeningen voor het toevoeren van lucht bij het neerstorten van de vullingen.

Overige voorzieningen

Behalve de spectaculaire silo's boven de beide doorvaartopeningen omvat het kunstwerk nog een hele reeks aanvullende voorzieningen die vrijwel allemaal nauw verband houden met de bijzondere bestemming van de keersluis.

Ten einde bij een afgedamd kanaalprofiel toch de waterstand op de inundatievelden te kunnen regelen werden aan weerszijden van de doorvaartopeningen met schotbalken afsluitbare dubbele riolen ontworpen, elk met een rechthoekige doorsnede van $\pm 30 \text{ m}^2$. (Zie afb. 5)

Met behulp van een in elk landhoofd aanwezige bemalingsinstallatie met een capaciteit van $2,5 \text{ m}^3$ per seconde, aangedreven door diesel-electrische centrales van 150 pk kon het water in beide richtingen worden doorgepompt. Onder het siloblok werden in elke doorvaartopening een stel bijzonder zware, stalen puntdeuren ontworpen die het kanaal in noodgevallen (bv. doorbraak Lekdijk) tijdelijk kon afsluiten, zonder dat dan al direct moest worden overgegaan tot een definitieve afdamming. In verband met de bij het ledigen der silo's te verwachten zware belastingen op de deuren werden deze elk met vier zgn. pianoscharnieren aan de landhoofden verankerd. Ook onderling konden de deuren in gesloten stand op vier plaatsen worden vergrendeld, zodat weerstand kon worden geboden tegen druk van beide zijden.

Ten einde zekerheid te verkrijgen ten aanzien van de vraag of met de in silo's opgeslagen hoeveelheid stortmateriaal (9100 m^3 zand en 8700 m^3 stortsteen) een volledige kanaaldichting met voldoende kruinhoogte kon worden verkregen, werd van één doorvaartopening een proefmodel vervaardigd op schaal 1 : 10. Men ging er hierbij van uit dat eerst de deuren gesloten werden. Bij gelijktijdig ledigen van de vijf silo's (met onderin zand en bovenin stortsteen waarvan de korrelgrootte was aangepast aan de schaalverkleining) ontstond een dam die nauwelijks boven een peil van 0,50 boven N.A.P. reikte terwijl een kruinhoogte van $2,50 + \text{N.A.P.}$ werd nagestreefd. Na veel proefnemingen bleek dat wanneer het leegstorten der silo's niet gelijktijdig maar in opvolging plaats vond, veel betere resultaten werden verkregen. De beste resultaten werden bereikt door eerst de twee buitenste geheel met stortsteen gevulde silo's te ledigen, vervolgens de twee aangrenzende met zand en stortsteen gevulde silo's en tenslotte de middelste zich direct boven de deuren bevindende silo's. Op deze manier werd het beoogde doel ruimschoots bereikt met een kruinhoogte van $3 \text{ m} + \text{N.A.P.}$

Afb. 5 Inundatie-riolen in de Plofsluis.

Het zou in het kader van dit artikel te ver voeren alle, vaak zeer vernuftige constructies en details van het unieke object te beschrijven. Derhalve wordt hier volstaan met de vermelding dat aan de noordzijde van het siloblok nog een op betonnen consoles uitgebouwde brug werd aangebracht terwijl een zware geschutskazemat op het oostelijke landhoofd bescherming moest bieden tegen een vijandelijke verrassingsaanval . . .

Samenhang onder alle omstandigheden

Zowel bij het ontwerp als (vooral) bij de uitvoering van de zware constructies van gewapend beton werd er met alle mogelijke middelen naar gestreefd de in bovenstaande formule vervatte ideaal-situatie zoveel mogelijk te benaderen. Behalve de hiervoor geëigende constructies en werkmethoden als gekoppelde wapeningsnetten, kubuswapening, grote staaflengten, weinig stortnaden enz. werden nog speciale maatregelen genomen tot het beperken van de uitwerking van door projectielen aan te richten schade. Kwetsbare betonmassa's werden hiertoe voorzien van diagonaal geplaatste V-vormige wapeningsstaven terwijl de plafonds van de in beide landhoofden uitgespaarde ruimten (machinekamer, gangen en bergruimten voor schotbalken) van zgn. schrikplafonds werden voorzien. Deze bestonden uit tegen elkaar aansluitende profielen [nr.30, die zo zwaar in het beton waren verankerd dat ze tot aan de vloiegrens konden worden belast! Ze moesten voorkomen dat tijdens bombardementen ongelukken zouden worden veroorzaakt door afspringende betonbrokken. Ook overigens was het com-

plex van alle 'moderne gemakken' als elektrische binnen- en buitenverlichting, kunstmatige ventilatie, koeling, waterleiding en sanitair voorzien terwijl de binnenruimten door gassluizen van de buitenlucht en van elkaar waren gescheiden. Zelfs nooduitgangen ontbraken niet voor het geval de hoofduitgangen zouden zijn versperd. Het in de aanhef genoemde voortreffelijke artikel van de ingenieurs Maris en Josephus Jitta geeft hierover tal van wetenswaardige bijzonderheden. De bij het ongewone, interessante werk opgedane ervaring zal ongetwijfeld ook de beide auteurs in hun latere bijzonder eervolle loopbaan goed te pas zijn gekomen!

'Vergeefse' moeiten...

De met zoveel technisch vernuft ontworpen en uitgevoerde keersluis bij km 43 in het Amsterdam-Rijnkanaal heeft nooit echt gefunctioneerd. Tijdens de Duitse inval in mei '40 was het werk nog niet voltooid en de silo's zijn nooit voor meer dan een derde deel gevuld geweest. Overigens was de Nieuwe Hollandse Waterlinie nog wel in staat van verdediging gebracht, zij het als tweede weerstandslijn. Ook vlak voor de bevrijding maakten de Duitse bezetters geen gebruik van de inmiddels wel voltooide inundatievoorziening. Na de 2de wereldoorlog had de ruim een eeuw oude Nieuwe Hollandse Waterlinie haar militaire waarde verloren en werden de meeste forten, inundatievoorzieningen e.d. door Defensie overgedragen aan andere departementen. De keersluis, het inundatiekanaal en de beide batterijen aan de Overeindseweg kwamen onder beheer van de Rijkswaterstaat. De uit 1870 daterende Zuidbatterij en een klein gedeelte van het inundatiekanaal vallen thans aan de kanaalomlegging ten offer. Het in de loop der jaren met hoog struikgewas en bomen begroeide terrein, een zeldzaam stukje natuurschoon met een rijke flora en fauna, ging hiermee definitief verloren...

Historische monumenten

De op een oude stroomrug van de Rijn liggende Overeindseweg vormde vanouds een zwak punt in de inundaties ten oosten van de Vaartserijn. Dit zgn. 'access' moest derhalve extra worden beveiligd waartoe in 1820 het fort bij Jutphaas als een der eerste versterkingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd gebouwd. De Noord- en de Zuidbatterij aan de Overeindseweg dateren uit ± 1870, evenals het inundatiekanaal dat een betere en snellere wateraanvoer moest verzekeren via een inlaatsluis bij fort Honswijk aan de Lek.

Geen ander gebied in Midden-Nederland verandert momenteel zo snel van karakter al het voorheen zo rustige landbouwgebied tussen Nieuwegein en Houten.

Door het bouwen van meerdere nieuwe wegen en bruggen, maar vooral door de thans in uitvoering zijnde kanaalomlegging worden de verdedigingswerken van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie steeds meer bedreigd, zodat een batterij, zoals reeds gezegd, moest worden opgeofferd. De resterende objecten lopen gelukkig nog geen direct gevaar. Zowel het fort bij Jutphaas, de Noordbatterij en vooral de 'plofsluis' dienen als historische monumenten (*en wellicht ook als monumenten van bedrijven techniek. Red.*) van steeds groter wordende betekenis te worden bewaard en onderhouden. Ze vormen het overtuigende bewijs van de grote inspanningen van vorige generaties tot het beschermen van onze nationale zelfstandigheid tegen vreemde overheersing.

Afb. 6 In een der silo's heeft men thans een halfoverdekte schietbaan voor de politie aangelegd.

CARNOT

1753 – 1823

Gouverneur van Antwerpen
en zijn betekenis
voor de
Citadel van Antwerpen

Lazare Nicolas Marguerite Carnot was een geboren Bourgondiër; herkomstig uit Nolay in het departement de la Côte d' Or, leefde hij van 1753 tot 1823. Hij was een jongere zoon uit een geslacht van aanzienlijken uit die streek.

Op de jonge leeftijd van 20 jaar kwam Carnot bij de Franse genie in dienst en hij is dit wapen trouw gebleven tot in de rang van generaal. Tijdens zijn loopbaan is deze grote figuur een verdediger van het vestingbouwkundige systeem van De Montalembert geweest en toen hij in latere jaren het grotendeels in zijn vak voor het zeggen kreeg heeft hij dit stelsel steeds in de praktijk van zijn dienst voorgestaan. Zelf stond hij bekend als een officier, die hoogst originele gedachten bezat ten aanzien van de militaire zaken in het algemeen maar in het bijzonder ook over de manier van verdediging van fortificaties. Het door hem aan dit laatste onderwerp gewijde lijvige en goed geïllustreerde boek, getiteld 'De la Défense des Places Fortes', hetwelk hij in 1801 begonnen was op te stellen werd uitgegeven op last van keizer Napoleon speciaal om te dienen ter instructie van de leerlingen van het Corps Impérial du Génie. Dit omvangrijke geschrift, dat nog steeds zeer leesbaar is beleefde zijn eerste uitgave in 1810; het werd bij herhaling herdrukt en het kan dan ook als zijn levenswerk worden beschouwd.

Chassé-monument te Ginneken.

Aanvankelijk maakte Carnot slechts traag promotie, waarschijnlijk omdat zijn militaire inzichten ten tijde van de oude monarchie in Frankrijk weinig werden gewaardeerd.

De schrijver was in veel opzichten een geleerde te noemen: theologie, geschiedenis en daarbij vooral de wiskunde hadden zijn bijzondere belangstelling. Overigens was hij een man van uitgesproken ascetische aard, terwijl noch rijkdom, noch roem zijn wezenlijke belangstelling hadden.

De kapitein der genie Carnot was een van de zes Representanten, die in maart 1793 naar Noord-Frankrijk werden gezonden om daar de wrakke restanten van het verslagen leger van de generaal Dumoriez te redden. Geheel volgens zijn theorie, dat de soldaat niet in de kazerne maar alleen te velde ontstaan kan. Hij zette onmiddellijk de generaal Gratien die voor de vijand teruggetrokken was, af en gaf persoonlijk aan het hoofd der colonnes marcherende het voorbeeld van een hoogst zeldzame vorm van stoutmoedigheid en koelbloedigheid. Ook in de slag om Mabeuge, waar hij als Commissaris der Conventie optrad, deed hij zich geducht gelden, zodat hij aanzienlijk kon bijdragen aan de door generaal Jourdan behaalde overwinning. Carnot werd achtereenvolgens gedeputeerde, minister en tribuun en onverdroten bleef hij, ook onder de zich allengs wijzigende omstandigheden, de zaak van de republikeinse vrijheid voorstaan.

Niet altijd is het generaal Carnot voor de wind gegaan want in 1797 werd hij als één uit de vijf Directeuren beschuldigd van een samenzwering tegen de Republiek na de 'coup-d'état' van 18 fructidor. Deze gebeurtenis vormde voor hem de aanleiding om een 'Réponse au rapport de J. C. Bailleul' op te stellen, een geschrift, dat een bewonderingswaardig overzicht oplevert betreffende de werkwijze der constitutie van 1795. En over de soms gespannen verhouding tussen Napoleon en Carnot is, zelfs na verloop van tijd nog menige beschouwing op papier gewijd. De in 1815 verbannen Carnot vestigde zich te Warschau, tijdens welk verblijf keizer Alexander van Rusland hem steeds genegen bleef.

Het beleg van Antwerpen stelde de generaal in staat zijn vestingbouwkundige theorieën in de praktijk te brengen en dáár heeft de Keizer hem in 1814 tot gouverneur benoemd, met zoveel succes, dat hij de aanvallen van de Pruisische generaal Von Bülow zowel als van de Engelse generaal Thomas-Graham zulke zware verliezen toebracht, dat Antwerpen in Franse handen kon blijven.

*Naamplaat van Bastion 1:
Hernando (Fernando), zie noot
pag. 28.*

*Naamplaat van Bastion 4:
Albe, zie noot.*

Voor de Nederlanden is het optreden van Lazare Carnot niet zonder betekenis gebleven want Carnot was degene, die zich niet alleen om Antwerpen voor versterking van de vestingwerken om de stad liggend en langs de Westerschelde zeewaarts, maar ook van de stad zelf en haar befaamde *Citadel* heeft ingezet. De in de Franse Genie-Archieven bewaarde 'Cartons' leveren daarvan wel een heel duidelijk beeld. Het was als onderdeel van deze werken immers de *Citadel*, die in 1832 door de Nederlandse generaal Chassé met een algemeen erkend succes tegen een Franse overmacht voornamelijk een zwaar beleg doorstaan kon.*)

Mr. J. Belonje

*) De natuurstenen naamplaten van de 5 bastions van de *Citadel*, daterende uit de tijd van de Franse herstel-werkzaamheden vormden een geschenk van de Belgische regering en zij liggen nu aan de voet van het Chassé-monument te Ginneken: 1. Fernando; 2. Toledo; 3. Pacciotto; 4. Albe en 5. Duc.

Redactiebericht

Men herinnert zich het doorwrochte artikel van mr. J. Belonje in ons jaarboek 1979/80, getiteld: Een Amsterdamse Directeur der Genie tijdens de Franse Inlijving (p. 13/23).

De biografie over Colonel Pâris is in Frankrijk met grote waardering ontvangen. In zijn geboortestad Nantes (hij was zoon van een burgemeester dier stad) was omtrent Pâris weinig of niets bekend.

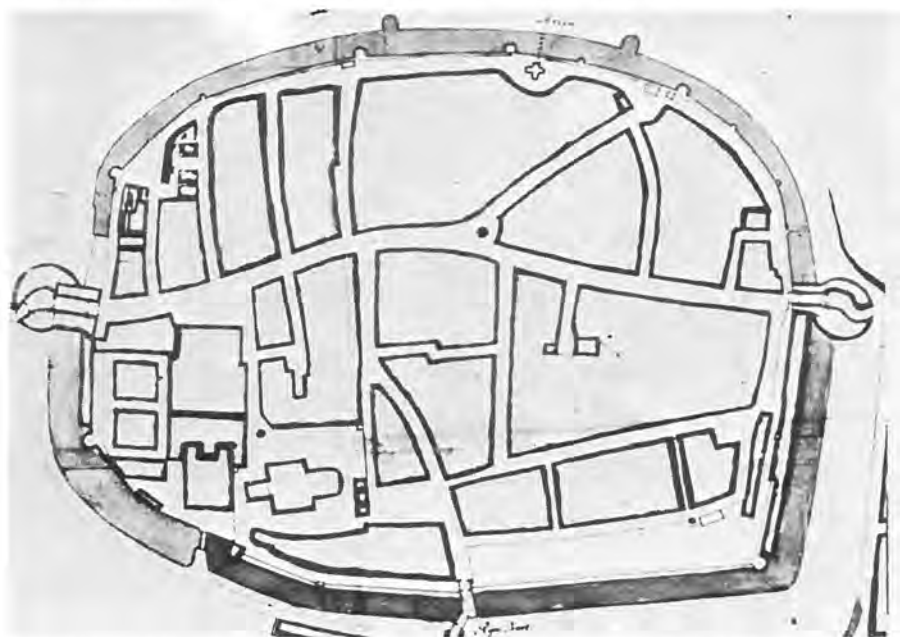
Het artikel is nu opgenomen in het Stadsarchief van Nantes en gesignaleerd aan de plaatselijke Société d'Histoire de la Ville de Nantes en aan de Académie d'Archéologie et d'Histoire. Men is bezig er een vertaling van te maken. Een verdiende erkenning van de uitzonderlijke historische speurzin van de auteur en een compliment waard!

CORRESPONDENTENDAG 1980

door J. Combrink

Rhenen was ditmaal de plaats waar op 4 oktober 1980 correspondenten en medewerkers van de Stichting bijeenkwamen in het pas gerestaureerde 'Oude Stadhuis', waar het gezelschap door burgemeester Schoonderbeek werd welkom geheten. Het was diens eerste officiële ontvangst sedert hij in september 1980 in functie was getreden. Eveneens waren aanwezig de beide wethouders, mevrouw Van Wijk en de heer Glasbergen. Uit de woorden van de burgemeester bleek de goede gezindheid van het gemeentebestuur ten opzichte van onze stichting en waardering voor het feit dat in dit herdenkingsjaar van de Meidag 1940, Rhenen als ontmoetingscentrum was gekozen.

Ondergetekende kreeg vervolgens gelegenheid voor het houden van een causerie met lichtbeelden over Rhenens vestingwerken.

Globaal overzicht van Rhenen binnen de Middeleeuwse vestingwerken. Links de Westpoort (met 'gordijn'), rechts de Bergpoort. Opvallend is de bewust aangebrachte 'bocht' in de toegangsweg door de poort.

'De inneming van Rhenen in 1499 door de Kleefsen'. Schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De maker is onbekend, maar staat kunsthistorische geboekt als: 'De Meester van Rhenen'. De Gelderse (Kleefse) soldaten trekken vanuit het Oosten via de Bergpoort de stad binnen. Op de voorgrond wordt de Westpoort bestormd. Links op het schilderij ziet men de z.g. 'droge gracht', tegen het talud van de heuvels. Vóór langs de muur herkent men de z.g. 'tweede muur', niet meer dan een borstwering op ± manshoogte.

De schilder heeft nogal gefantaseerd wat betreft de afstanden.

De Cunerakerk is 'opengewerkt' om de biddende bevolking bij de Cuneraschrijn te kunnen afbeelden.

Toen omstreeks 1250 Rhenen stadsrechten kreeg, was de plaats hoogstwaarschijnlijk nog niet door muren omgeven. Het altijd agressieve Gelre echter maakte wel een vestiging nodig. Een palissadenrij zal toen wel reeds aanwezig zijn geweest. Een aarden wal, voorzien van een rij dicht op elkaar staande palen vormde steeds een aanmerkelijke verdedigingslinie. Het was Bisschop Jan van Arkel, die de stad in 1346 van muren liet voorzien, waarbij een aantal moeilijkheden moesten worden overwonnen.

Ten eerste ligt Rhenen tegen de helling van de Utrechtse Heuvelrug, het ligt aan de Rijn en moest zowel naar het westen als naar het oosten worden beschermd. Feitelijk gaven die oost- en westzijde de minste moeite: men bouwde van de rivier af naar het noorden een tweetal muren, met toegangspoorten aan het begin en einde van een oost-weststraat, die men nieuw projecteerde. Het noorden echter was niet zo eenvoudig. Daar liep de helling recht op de stad aan. Om deze te onderbreken groef men een diepe gracht, m.a.w. men onderbrak de helling. Aan de zuidzijde bouwde men eveneens een muur langs de rivier, en voorzag die van een eenvoudige poort als toegang.

Alzo aan vier zijden muren met een drietal poorten. Hoe de eerste Oost- of Bergpoort en de West- of Utrechtsepoort er uit gezien hebben weten we niet. We kennen hun gedaante uit de 17de eeuw, maar dan in zwaar beschadigde vorm, van etsen en tekeningen o.a. van Rembrandt. Het bekende schilderij van de 'Meester van Rhenen' in het Rijksmuseum in Amsterdam (een copie hangt in de Raadzaal van het Stadhuis, zie afbeelding blz. 30) geeft wel een beeld van de stad tijdens de verovering door de Kleefsen (Gelre) in 1499, maar de tekening wijkt zoveel af van de bestaande mogelijkheden, dat we veel aan de fantasie van de schilder toeschrijven. De Westpoort zien we als een dubbele poort, hetgeen ook wel met de Oostpoort het geval moet zijn geweest. De muur is voorzien van torens die in de muur zijn gebouwd, het waren er een achtal, waarvan nog een drietal aanwezig of te herkennen is, nl. Den Oien, die als een rondeel, zonder dak in de droge gracht staat, het onderstuk van de Thijmenstoren aan de uiterste zuidoostpunt van de stad en een opnieuw opgebouwde Toltoeren aan de zuidwestzijde. Van tijd tot tijd komt er van deze ommuring iets aan het daglicht. Zo werd bij nieuwbouw bij de Westpoort een onderdoorgang van de natte naar de droge gracht, onder de poort door, ontdekt (nu dicht gemetseld), terwijl bij de bouw van het nieuwe Gemeentekantoor een stuk stadsmuur in de conciergewoning bloot kwam. Bij het maken van de betonfundering werd een stuk van de stadsmuur fundering weggehaakt.

Rest ons nog iets te zeggen over de zg. 'dubbele muur' van Rhenen. De stad heeft aan de westzijde een extra versterking aan de buitenkant van de 'echte' muur gehad, dat is zeker, getuige de situatie zoals die is aangegeven op bovengenoemd schilderij, en ook op latere prenten nog te zien is, maar een 'muur' was het niet. Hoogstens een extra (stenen?) borstwering, waarachter de verdedigers zich bij een aanval uit het noorden konden opstellen. Boven aan de helling zullen zich nog wel vooruitgeschoven posten hebben bevonden. De toestand van de nog aanwezige muurresten laat veel te wensen over: afbrokkelende stenen, open voegen, binnendringende plantengroei en vocht maken een deugdelijke snelle restauratie noodzakelijk.

Onder dankzegging voor de hartelijke ontvangst en de geboden accommodatie in het fraaie Oude Stadhuis werd nu afscheid genomen van burgemeester Schoonderbeek en mevrouw Van Wijk. Wethouder Glasbergen zou ons de gehele dag vergezellen, hetgeen zeer werd gewaardeerd.

Hiermede gekomen aan het huishoudelijk gedeelte van het programma, werd aan onderlinge gedachtenwisseling een deel van de ochtend gewijd.

Daarna kon aan een rondgang worden begonnen langs de restanten van de middeleeuwse verdedigingswerken, onder leiding van ondergetekende. Een grote mate van belangstelling bleek uit de gestelde vragen en gemaakte opmerkingen, hetgeen uiteraard de rondleider veel voldoening schonk.

De lunch werd gehouden in het Paviljoen Hotel.

Alvorens een wandeling langs en door de oude Grebbelinie te maken gaf onze Amersfoortse correspondent de heer J. C. Hopperus Buma (†) een uiteenzetting.

Om ongeveer drie uur kon met de wandeling – helaas onder minder gunstige weersomstandigheden – worden begonnen. Niettemin werd de excursie zeer interessant gevonden. Vooral ook omdat de loopgraafstelsels grotendeels nog aanwezig zijn en de heer Hopperus Buma daarover duidelijke verklaringen kon geven, zodat men enig inzicht in de in 1940 gevoerde strijd verkreeg.

Tenslotte werd de ere-begraafplaats bezocht, een indrukwekkend monument waarvan de betekenis door de begeleider nog eens werd belicht.

Teruggekeerd in het Paviljoen Hotel werd nog enige tijd nagepraat, waarna deze geslaagde correspondentendag werd besloten.

Begin van de rondgang door Rheden vóór het oude stadhuis.

VISITATIE VAN DE GREBBELINIE ANNO 1796

door J. C. Hopperus Buma (†)

In aanvulling op het verslag van de heer Combrink over de zo geslaagde correspondentendag 1980 te Rhenen en omgeving is het mogelijk interessant enige fragmenten te publiceren uit het

'Journaal der Commissie bestaande uit den Lieutenant Generaal H. W. Daendels en den Directeur Generaal van 's lands Fortificatien H. van Hooff met hunnen Adjointen I. van Swieten en C. C. van Hooff' (ontleend aan het Familiearchief Hopperus Buma. Red.)

Vermelde commissie had ingevolge 'resolutien van het Comité te lande' opdracht ontvangen 's lands dode weermiddelen en magazijnen van oorlog in de gewesten Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drenthe te inspecteren. Deze inspectie werd door het bewind van de jonge Bataafse Republiek noodzakelijk geacht, omdat 's lands dode weermiddelen en magazijnen zwaar hadden geleden als gevolg van het verblijf en terugtocht van de Engels-Hannoverse troepenmacht gedurende de wintermaanden van 1794-'95.

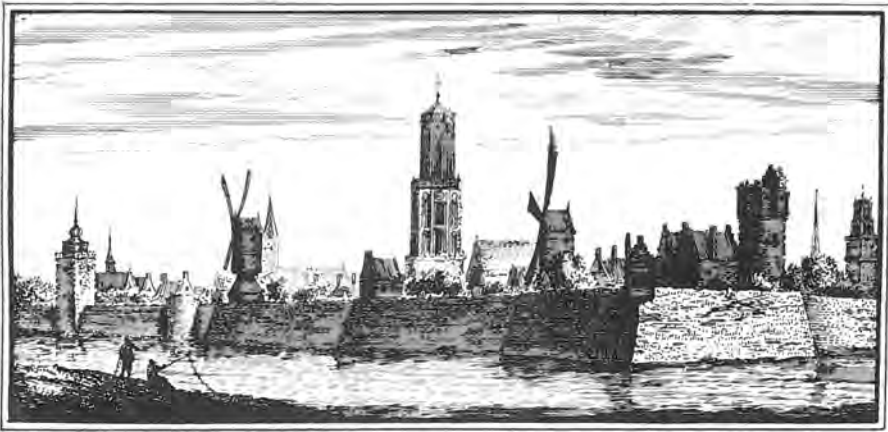
De commissie begaf zich op woensdag 16 maart 1796 van Den Haag uit naar Utrecht. De weg voerde langs het huis den Dijl, Leiden, Leiderdorp, Kou(de)kerk, Molenaarsbrug, Oudshoorn naar Alphen. Na een kort oponthoud in de Wieringerschans¹ werd doorgereisd naar Woerden. Hier volgde een uitvoerige inspectie van de aldaar aanwezige artillerieloodsen, waarna het fort Orange (omgedoopt in het fort de Vrijheid) werd bezocht. In de late middag werd de tocht voortgezet over 'Hermelen² en 'Meerten'³ naar Utrecht, welke plaats te 19.00 uur werd bereikt.

De volgende dag begaf de commissie zich naar Wijk bij Duurstede en vandaar naar Rhenen. Gedurende de daarop volgende vier dagen werd de nodige aandacht aan de Grebbelinie besteed, waarvan het navolgende verslag door de toen 17-jarige Lieutenant Ingenieur Cornelis Christiaan van Hooff in het journaal werd opgeschreven.

Donderdag den 17 Maart.

Wij vertrokken 's morgens om ½8 uur van Utrecht over Werkhoven en Wijk bij Duursteede alwaar wij om ½11 aankwaamen en de oude tooren etc. bezigtigen vervolgens over Amerongen en Rheenen na de Grebbe gereeden en er om 2 uren aangekoomen, wij vonden er den Coll: Stuten, de Capitains van Kesteren en Stuten en de Lieut: de Vos van Sinderen.

Na er gedineerd te hebben visiteerden wij de werken aldaar geleegen en bevonden dezelve in een zeer goeden staat te zijn, men was bezig den Dijk welke met een kromte voor de werken zig bevond in een regt aligniament te brengen, opdat een vijand in cas van aanval zig daar agter niet zoude kunnen verschuilen. 'S avonds is er over de prolongatie der grebbe linie⁴ gebe-soigneerd.

Vrijdag den 18 Maart

Wij verlieten 's morgens de Grebbe; en namen (verzeld van de Ingenieurs die wij aan de Grebbe hadden gevonden) de weg over Veenendaal na 't Fort de Buursteeg hetwelk ofschoon sterk in zijn constructie ligtelijk te attequeeren is, uit hoofde der hooge heidelanden dewelke voor het linkerbastion (komende in 't fort) zig bevinden en dewelke niet te inundeeren zijn hierom is er besloten deeze hooge landen aftegraven en de gragten van het fort door een lunet door dezelve te graven of te palissadeeren inpassabel te maken.

Van dit fort gewandeld over den Schalmdijk (op welkers hoek bij de weg na Renswoude een redout legd)⁵ en den Emmikhuizerberg na het fort den Rooden Haan; deeze post is in goeden staat en inundabel bevonden, en verder is er beslooten om den Emmikhuizerberg door de een of andere post te beveiligen.

Van daar na Scherpenzeel gereeden en aldaar wat gegeeten. Vervolgens om half 3 na de post den Roffelaar welke 170 Roeden vooruit is gelegen te rekenen van den buitenkant der gragt voor de linie tot aan het terreplein.

Deeze post is in een zeer goeden staat en inundabel.

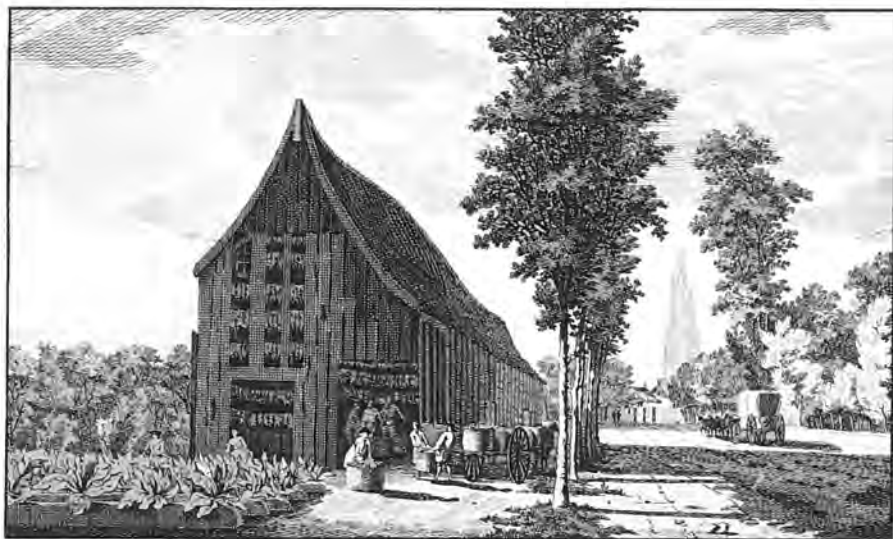
Vervolgens na het Fort Aschgat 't welk insgelijks in een zeer goeden staat en inundabel is bevonden van daar na Amersfoort gereeden alwaar 's avonds gebesoigneerd is.

Aanmerkingen bij het dagverhaal van 17 maart 1796: Utrecht-Grebbe

De Rijkweg van Utrecht na Wijk bij Duurstede is een zwaare klei het geen de landen zeer vrugtbaar maakt, zelfs zagen wij dikwijls met 6 paarden ploegen.

Den ouden tooren te Wijk is nog een overgebleven werkstuk der Romeinen, vandaar na de Grebbe is de weg zwaar zand en loopt door de heide en heuwels die meest onbebouwd zijn; egter begint op sommige plaatsen eenige bebouwing derzelve te voorschijn koomen. Eenige heuwels zijn met houtgewas en dennenboomen begroeid. De gezigten zijn er schoon en romanesq. Men ziet de torens der dorpen uit de diepe valeijen oprijzen, het geen gepaard met de terugkaatzing der zonnestraalen op de zandduinen en de gloed der heide een overheerlijk en verukkend gezigt opleeverd.

Men ziet in deze strecken en vooral bij het dorp Rheenen nog verscheidene overblijfselen van den oorlog geen tabaksschuur zagen wij die niet van planken en dak beroofd was, hetwelk de troupes tot brandhout in die felle winter heeft gediend, egter floreerd hier den landbouw bij uitstek.

Aanmerkingen bij het dagverhaal van 18 maart: Grebbe-Amersfoort

Van de Grebbe tot Veenendaal is de weg zandig, de landerijen weinig bebouwd en veele met akkermaalshout en grient begroeid. Van Veenendaal tot de Buursteeg insgelijks.

Van de Buursteeg tot den Roodenhaan over den Emmerikhuizerberg, klei en wel bebouwd, gelijk ook den gantschen berg zeer vrugtbaar is. Van den Rooden Haan tot Amersfoort loopt dezelve door de Linie en wel binnen de borstweering over den Walgang, de landen voor dezelve zijn gedeeltelijk bebouwd en gedeeltelijk met grient begroeid en laag, en voor een gedeelte hoog en dus niet te inundeeren, deeze strecken noemt men het hooge land.

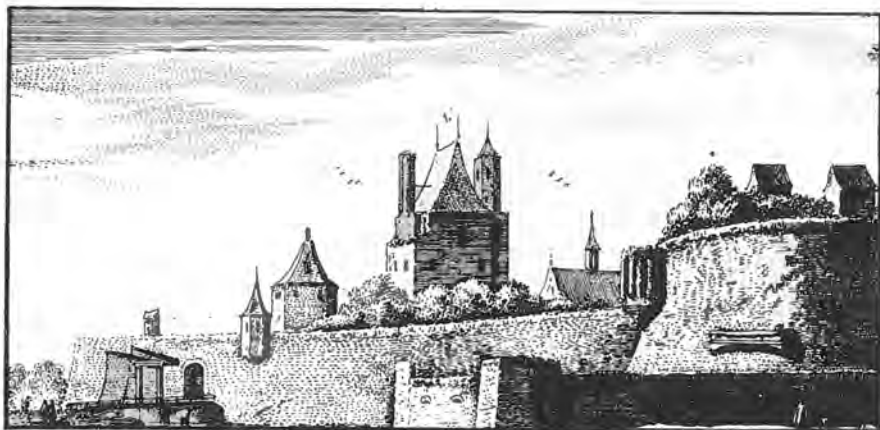
Zaterdag den 19 Maart

's Morgens om halfnegen van Amersfoort gereeden door de Linie langs de verschillende posten en sluizen in dezelve als 't Heultje in de Leusbroeksche weg, de heul⁶ bij Krakhorst, de sluis in de Modderbeek, de houte heul voor de Hooge of Hesseweg, de sluis in de kade van de post bij 't voetpad, de post de Glashut en de sluis in de kade van dien naam, de Heul de drie sluizen genaamd, de post en sluis te Keulhorst, de heul tusschen de post te Keulhorst en de Malesluis die door de linie loopt. En eindelijk de Vudijk alwaar de linie eindigt.

Voorts langs het Tolbek gereeden na en door Bunschooten tot Spakenburg, een dorp aan de Zuider Zee geleegeen waar veel visserij is, aldaar de werken bezigtigd en 's namiddags van daar door Bunschooten, langs het Tolhek en den Ham na Amersfoort geretourneerd en gebe-soigneerd.

Zondag den 20 Maart

's Morgens om 10 uren van Amersfoort vertrokken langs de linie en de posten Aschgat en de Roffelaar na Scherpenzeel en aldaar koffij gedronken. Vervolgens over de dorpen Renswoude en Ee⁷ na het gebugt de Ginkel gereeden en aldaar wat gegeeten en vervolgens na Arnhem gereeden en aldaar om 7 uur gearriveerd, en brieven van Mama, den Lt: Coll: Siderius en den Lieut: Westenbergt ontfangen.

Tot zover het bijgehouden Journaal van de jeugdige Van Hooff over de visitatie van de Grebbelinie en de verdere tocht naar Arnhem.

We hebben niet zonder redenen de commissie naar Arnhem gevolgd, want daar zouden de volgende dag een aantal belangrijke beslissingen genomen worden met betrekking tot de aanleg van de Prolongatie der Grebbelinie (de linie Ochten-de Spees).

Aanmerkingen bij het dagverhaal van 19 maart: Amersfoort-Bunschoten-Spakenburg-Amersfoort

De weg van Amersfoort tot aan de Vudijk^a loopt door de linie die op sommige plaatsen zeer smal en zonder borstweering zig bevind, het land voor de Linie is meerendeels laag en tot de Tabaksplanterij geschikt. Agter de Linie stroomt de rivier de Eem, doch die somers slegts door kleine vaartuigen kan bevaaren worden. Maar somtijds zwelt dezelve zoo danig dat de walgang der linie naauwlijks 4 voet boven het water blijft.

Van de Vudijk tot Spakenburg is de weg kleijig en wederzijds dezelve zijn zeer laage en gemakkelijk te inundeeren weilanden. Van het Tolhek tot Amersfoort langs den zogenaamden Ham^a is het land wegens de hooge legging niet te inundeeren, en de weg is zandig.

Agter Eem is zeer goed weiland en een weinig hooger dan voor de linie. Het Tolhek is een gehugt uit 3 à 4 huizen bestaande.

Bunschooten is een vrij groot en welvaarend dorp, gelijk ook het dorp Spakenburg dat door de visserij zeer floreerd; zoo zelfs dat sommige inwoonders (die meest alle visschers zijn) den generaal vroegen, of er geen mogelijkheid waare de groote zee en schutsluis 40 toeden meer agterwaards te leggen om hunne haven te vergrooten en te verbeteren.

Aanmerkingen bij het dagverhaal van 20 maart: Amersfoort-Arnhem

De weg van Amersfoort na Scherpenzeel langs de linie loopende is goed dog op sommige plaatsen vrij smal. ^T land voor en agter de linie is laag en grientig, meestal onbebouwd (de streek het Hoogland genaamd hiervan uitgezonderd welke zig vrij ver uitstrekt en geheel niet te inundeeren is)

Van Scherpenzeel tot Renswoude is heij en zandgrond, de landereijen of hoog en onbebouwd en alleen met laag houtgewas begroeid of broekig. Van Renswoude tot Ee broekig en schraal of zandige heide. Van Ee tot Ginkel een barre heide geheel onbebouwd alleen met eenige denne en beukebosschen beplant; als mede van Ginkel tot Arnhem.

^T schijnt egter dat men zig begint toeteleggen om deeze barre schraale en uitgestrekte streeken, door middel van Dennen beplanting, vrugtbaar te maken.

De schaapefokkerij is hier vrij menigvuldig en deeze rauwe heide leverd voor deeze dieren een zeer voedzaam en aangenaame spijs op, welke hen zeer vet maakt niet alleen; maar ook hun vleesch een veel geuriger smaak doet verkrijgen dan men aan de Hollandsche of Groninger schaapen aantreft.

Van Hooff vermeldt in zijn journaal hierover het navolgende:

Maandag den 21 Maart

's Morgens een brief verzonden na Mama⁷ en vervolgens te Arnhem eenige werken bezigtigd. De Generaal en den Directeur Generaal zijn om half 12 in conferentie geweest met een commissie uit het Provinciaal collegie van Gelderland wegens den aankoop der landereijen in de Neder Betuwe welke zullen moeten dienen om daarop te leggen de werken strekkende tot prolongatie van de Grebbe linie door de Betuwe van de Grebbe af tot aan de Rivier de Whaal toe, zijnde een distantie van plus minus 900 roeden of 3/4 uur en welke conferentie na genoegen geslaagd is.

's Namiddags de tour van de wal gedaan en 's avonds gebesoigneerd, van welke besoigne de conclusie is dat de nieuw aanteleggen werken door de Betuwe zullen bestaan uit:

1 Capitaale post op den Rhijndijk bij de Spees.

1 dito post op den Whaaldijk plus minus 150 roeden boven het dorp Ochten

4 Tusschen in teleggen en van agteren geslooten Forten en

5 Intermediaire battereijen.

Ingevolge de daarvan door den Directeur Generaal geformeerde Nota aan den Collonel en Directeur Stuten overgegeeven.

Dit was het verslag over het verblijf te Arnhem.

De commissie visiteerde vervolgens de schansen en vestingen langs de IJssel tot Zwolle.

Na Zwolle werd de vesting Coevorden aan een uitvoerige inspectie onderworpen.

Na Coevorden volgde Kampen en vandaar reisde men over Kampenieuwstad, Elburg, Harderwijk naar Amersfoort.

Op 13 april meldde de commissie zich te 's-Gravenhage terug.

¹ Wierickerschans

² Harmelen

³ de Meern

⁴ Bij jongere generaties beter bekend als de linie van Ochten-de Spees

⁵ Hoogst waarschijnlijk wordt door Van Hooff de batterij op de Schalmdijk bedoeld.

⁶ Heul = duikersluis

⁷ Een menselijk aspect in Van Hooff is de band met thuis en wel in het bijzonder die met zijn moeder. Ook in latere jaren werden regelmatig brieven naar moeder geschreven. Een antwoord liet nimmer lang op zich wachten.

⁸ Vudijk is een verbastering van Veedijk

⁹ den Ham buurt onder het dorp Hoogland

Aanmerkingen bij het dagverhaal van 21 maart: Arnhem

Niets kan verrukkender zijn dan de situatie van Arnhem, de lugtigheid die 't voorbij stroomen der schoone rivier den Rhijn (gepaard met 't gezigt op de omliggende vruchtbaare heuvels en de schoone, rondsom de stad staande alléén, veroorzaakt) leverd een boven alle verbeelding gaande, fraaij en bekoorlijk gezigt op. De stad op zig zelve beschouwd is zederd den oorlog zeer vervallen en leverd op verre na dat levendige niet op dat men er voor een paar jaren bespeurde.

Cornelis Christiaan van Hooff,

geboren te Hasselt (Ov.) op 2 augustus 1778, alwaar zijn vader Hermanus van Hooff in opdracht van generaal Dumoulin doende was het Oostelijke-frontier in kaart te brengen.

Cornelis Christiaan nam als luitenant-ingenieur deel aan de veldtocht in 1799 in Noord-Holland. Hij diende als majoor-ingenieur onder Chassé in Spanje en had een werkzaam aandeel in het in staat van tegenweer brengen van Madrid. Overleden tengevolge van de in de Spaanse veldtocht geleden ontberingen (tering) op 14 maart 1812 te 's-Gravenhage.

Was na terugkeer uit Spanje in 1809 adjudant en vertrouweling van Generaal Krayenhoff.

Afgebeelde gravures in het artikel:

blz. 34. 't Utrecht aan de Buyte Singel

blz. 35. Tabaksplanterijen aan de hoge Weg by 't Lazarushuis buiten Amersfoort

blz. 36. S. Jans-Poort te Aernhem.

BIJ DE BANDILLUSTRATIE 'LOOPSCHANS'

Op een afstand van 50 meter van onze voordeur, Catsheuvel 87 in Den Haag een 'Loopschans', wie had dat kunnen vermoeden! Wel, het betreft hier een gevelsteen die (met vele andere) is aangebracht op de gevel van een 'poortgebouw' in de tuin aan de noordzijde van het Haagse Gemeentemuseum.

Met de hulp van de zeer dienstvaardige museumstaf hebben wij kunnen nagaan wat erover bekend is:

'Zandsteen met resten van beschildering, afmeting 97 x 97 cm, vermoedelijk 18e eeuws.'

In *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der Geschiedenis van 's-Gravenhage*, Den Haag 1876, deel 2, vermeldt blz 105 het volgende:

Riviermarkt, no 1. Op den hoek van het Westeinde, in een muur een steen, voorstellende een schans, hebbend links een piekenier en rechts een busschietter: daaronder staat Loopschans.

't *Loopschanschen* vonden wij genoemd in ene acte van 1598 *De Fonseca*, I, p. 227 vermeldt dit gebouw . . .

Afgaande op deze laatste verwijzing krijgt men een boek in handen (evenals 'Mededeelingen' aanwezig in de museumboekerij) welks titel luidt:

La Haye - Par un Habitant, La Haye, chez W. P. van Stockum 1853.

Dit boek, 2 delen, is geschreven in de Franse taal door een zekere *Antonio Lopez de Fonseca*, woonachtig Korte Voorhout 75. Men zou deze figuur wellicht kunnen vergelijken met de Haagse journalist, mr E. E. Elias († 1967) die grote bekendheid verwierf door zijn Haagsche Stukjes, geschreven onder de pseudoniemen *Flaneur* en *Hendrik Hagenaar* (voor oudere Hagenars stellig een begrip).

De Fonseca beschrijft zijn stadswandelingen door Den Haag, staat stil bij gebouwen en merkwaardigheden en vertelt er iets over uit het verleden en (voor hem) heden. Verder over gebruiken en amusements in de residentie in verschillende perioden.

Over zijn boek zegt hij zelf dat 'het merkwaardigst ervan is, dat het is geschreven door iemand van wien men beweert dat hij het land niet kent en die misschien - naar men zelfs beweert - Den Haag niet kent'.

Over de gevelsteen waar het hier om gaat, voorkomende op een der huizen, gebouwd rondom de Grote Kerk of Sint Jacobuskerk vermeldt hij (vrij vertaald):

'In de zuid-westhoek ziet men op de muur 'de Loopschans', een vijfhoek met twee schildwachten, die steeds de nieuwsgierigheid heeft gewekt. Sommigen beweren dat ze zou herinneren aan een fort dat hier ooit zou hebben gelegen, toneel van tal van gevechten.

Doch men stelle zich gerust. Dáár heeft geen bloed gevloeid, het is slechts een vreedzaam merkteken, waarmede de naam van het huis of beter gezegd van de hele rij huizen, die tesamen de hoek vormen, is verbonden' (vgl 't Loopschansen 1598).

In de twintiger jaren werd het huis Riviermarkt afgebroken voor de doorbraak Jan-Hendrikstraat.

Bandillustratie achterzijde.

'*Mededeelingen*', deel 2, blz. 104.

'Noordeinde no. 3, In den voorgevel een steen, waarop een vrouwebeeldje, staande voor eene kerk, daaronder S. BARBARA. Deze was schutsheilige van het metselaarsgilde' (En naar wij menen te weten óók van de wapens der artillerie en der genie! Red.). In 1921 door de eigenares van het pand, de Sigarenhandel J. C. van Dungen, aan het museum geschonken.

JAARLIJKSE EXCURSIE 1980

Hulst 14 juni 1980

Via een flinke aanloop door Zeeland op z'n mooist en een oversteek over de Westerschelde (nog altijd per pont) bereikten we Hulst.

Hulst 800 jaar oud, enige tijd geleden reeds in de belangstelling gebracht (zie P. J. Brand: 'Uit de geschiedenis van de vestingstad Hulst' in ons jaarboek '79-'80).

Voor enige tientallen deelnemers begon de dag minder fortuinlijk: een kleine vertraging bij de NS en diensgevolge een grotere bij de Veerboot. Zij misten helaas de bijeenkomst op het Stadhuis van 11.00 tot 12.00 uur.

Burgemeester Molthoff ontving ons om 11.00 uur in het 16de-eeuwse stadhuis op de Markt. Dit op zichzelf al mooie en karakteristieke marktplein gonsde van de activiteiten i.v.m. de folkloristische jaarmarkt. Tijdens de begroetingsbijeenkomst in de Burgerzaal was er al vroeg gelegenheid om het glas te heffen:

Onze voorzitter memoreerde in zijn toespraak in het bijzonder de grote verdiensten van onze correspondent P. J. Brand. Deze heeft zich gedurende een groot aantal jaren ingezet voor het behoud en de restauratie van de vestingwerken van Hulst e.o. en heeft daarbij indrukwekkende resultaten bereikt (zoals wij diezelfde dag weer eens konden waarnemen).

De heer Brand werd daarvoor (reeds eerder) benoemd tot ereburger van Hulst. Op 14 juni werd hem door onze voorzitter ten overstaan van o.m. de burgemeester, enkele raadsleden en ons gezelschap namens de Stichting de Coehoornmortier overhandigd.

Aan de burgemeester en enkele medewerkers (-sters) werden enkele exemplaren van 'Verschanste Schoonheid' uitgereikt.

Na de ontvangst werd het Stadhuis met zijn vele kostbaarheden bezichtigd en werd een serie mooie dia's van de stad vertoond.

Door verbouwingsperikelen moest de lunch helaas in twee restaurants ('het Bonte Hert' en 'Tiffany') in plaats van in één worden genuttigd; in beide gevallen overigens van goed gehalte. Tijdens de lunch schonk de Heer Brand een exemplaar van een 'Generael Pardon (amnestie) voor Alle Deserteurs' van Z.M. de Koning-Stadhouder anno 1696 aan onze voorzitter t.b.v. onze bibliotheek.

Om ongeveer 14.00 uur werd verzameld bij *de Gentsche Poort*, alwaar het gezelschap in een viertal groepen werd opgesplitst.

De rondwandeling leidde langs (een gedeelte van) de Wallen, de Dubbele Poort, de Stadsmolen; velen bezochten ook het Streekmuseum en/of de Grote Kerk.

De wallen en bastions, grotendeels tamelijk gaaf teruggebracht in de 17de eeuwse (oud-Nederlandse) vorm, door goed aangelegde wandelpaden uitstekend toegankelijk. Van de wallen een mooi uitzicht op de stad en prachtige vergezichten naar buiten.

De oorspronkelijke *Dobbele Poort* stamt uit het begin van de 16de eeuw. De blootgelegde en geconserveerde ruïne van deze land- tevens waterpoort, welke in de loop van de eeuwen enkele malen werd vernieuwd, laat goed zien hoe men destijds ook in gecompliceerde situaties effectieve verdedigingswerken wist aan te leggen. Door het ontbreken van authentieke tekeningen heeft men geen zuiver beeld kunnen krijgen van het oorspronkelijke bouwwerk en de oorspronkelijke situatie. Het zou zeker de moeite lonen een diepgravend onderzoek te doen, dat kan leiden tot een reconstructie op papier.

De prachtige korenmolen op het *Molenbastion* trok eveneens de aandacht van vele deelnemers, evenals het *Streekmuseum* 'De vier ambachten'. Dit museum is ook op het gebied van de vestingbouwkundige geschiedenis goed gedocumenteerd en 'welsprekend'. E.e.a. voornamelijk dankzij de inzet en deskundigheid van de heer K. J. J. Brand.

Na de rondwandeling verzamelden vele deelnemers zich te ± 16.00 uur opnieuw in het Stadhuis, alwaar met enige dankwoorden afscheid genomen werd van de burgemeester, zijn medewerkers (-sters) en de 800-jarige vestingstad Hulst.

J. S.

COEHOORNMORTIER 1980 TOEGEKEND aan de heren P. J. Brand te Hulst en B. A. Verrips te Bunnik

Onze correspondent te Hulst, de heer P. J. Brand ontving uit handen van onze voorzitter de Coehoornmortier wegen zijn grote verdiensten voor de vestingstad Hulst, een monument van nationale en zelfs internationale betekenis. Door zijn toedoen werd de Dobbele Poorte, onder de aarden wal verborgen, opgespoord en vrijgemaakt, waarmede belangrijke restanten van een uniek middeleeuws bouwwerk van alle kanten kan worden bezichtigd en bestudeerd. Voorts heeft hij steeds op de bres gestaan om waar nodig de belangen van de vesting te verdedigen.

Dankwoord van de heer P. J. Brand voor de hem toegekende Coehoornmortier.

B. A. Verrips

Als blijk van waardering voor de loffelijke wijze waarop hij, als hoofd van de afdeling Ruimtelijke Ordening en Beheerszaken van het Eerstaanwezendschap der Genie te Utrecht, zich gedurende ruim 25 jaren ambtelijk en met een grote mate van betrokkenheid, heeft ingezet voor een doelmatig en geëigend beheer en gebruik van het overgrote deel der militaire werken, behorende tot de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie

Na het afstoten van vorenbedoelde werken door het Departement van Defensie heeft hij zich, onverplicht, beijverd een passende bestemming daarvoor te vinden. Een groot aantal jaren gaf hij een belangrijk deel van zijn vrije tijd aan het verstrekken van voorlichting en het houden van rondleidingen. Herhaaldelijk voerde hij eigenhandig conserverende maatregelen uit tot behoud van objecten.

STERCTEBOUWING IN HOORN

door ing. N. J. Groot

Door een gelukkig toeval bezocht ik de tentoonstelling 'Militaire Stedebouw: Simon Stevin en de Stad' in Groningen op het moment dat in Hoorn de restauratie van de Oosterpoort zijn beslag zou krijgen.

De verbinding tussen de Universiteit van Groningen, de gemeente Hoorn en het Westfries Museum was gauw en met veel instemming gelegd, zodat in de zomer van 1980 in de poortwachterswoning de geschiedenis van de Oosterpoort tegen de achtergrond van Stevin's activiteiten te zien was.

Staatssecretaris Wallis de Vries opende de tentoonstelling, de voorzitter van 'Menno van Coehoorn' gaf een vesting-technische uiteenzetting, er was 'poort-muziek' door enkele leden van de Koninklijke Militaire Kapel en . . . er waren bijna 2500 mensen die in de zes weken na de opening de expositie bezochten.

Aan een beschrijving van de verdedigingswerken, opgenomen in de catalogus, van de hand van *H. Saaltink*, medewerker van het Westfries Museum zijn de volgende gegevens ontleend.

De stad Hoorn, voor het eerst genoemd in de 14de eeuw, ontvangt haar stadsrecht in 1357. Pas 70 jaar later, namelijk in 1426, wordt het tot dan toe onbeschermd stedelijk gebied voorzien van een aarden wal. In deze wal zijn ook de vier stadspoorten aangebracht, aanvankelijk waarschijnlijk zeer eenvoudige houten bouwsels.

Hoorn lag op een plaats waar enkel land en waterwegen op de Westfriesee zeedijk uitkwamen. Dijk, land en waterwegen vonden hun natuurlijke voortzetting binnen de stad. Op de snijpunten van deze verbindingroutes en de stadsgrens, lagen de belangrijke stadspoorten. Aan de westzijde de Westerpoort. Via deze poort kwam men op de Westerdijk, de enige verbinding te land met de Waterlandse steden, Alkmaar en Amsterdam. Aan de oostzijde gaven *de beide Oosterpoorten* toegang tot de dijk. Het gebied ten noordwesten van de stad met de daarin gelegen dorpen, bereikte men via de Noorderpoort en het daarachtergelegen Keern. De noordoostelijke toegang liep via de Koepoort. De oost-west verbinding heeft waarschijnlijk via Breed, Noord en Oost gelopen. Dit zijn nog steeds de voornaamste straten van de stad. De noordwestelijke route sloot hierop aan via het Kleine Noord, terwijl men de stad in noordoostelijke richting verliet langs Nieuwstraat, Gouw en Nieuwland. De routes kwamen bij elkaar op het centrale plein van de stad, de Roode Steen.

Stadsrekeningen van 1464 getuigen van reparaties aan de Koepoort en Westerpoort, die derhalve van voor die tijd dateren.

De bouw van de eerste Oosterpoort – mogelijk is hier sprake van een herbouw in steen – vormt een deel van de verbetering der stadsverdediging aan de zeezijde. Als bouwmeester van de poort komt uit de archiefstukken de verder onbekende Heinrich Jansz. naar voren.

Rekeningen van het jaar 1511 situeren de bouw van deze eerste (later geheten 'oude') Oosterpoort in deze tijd.

In de bloeiperiode van Hoorn na de slag op de Zuiderzee (1573) krijgt de stad in 1576 zijn laatste grote uitbreiding volgens de plannen van de bekende Alkmaarse vestingbouwer, wiskundige en regent Adriaan Anthonisz.

Onderdeel van deze uitbreiding is een nieuw stuk stadswal met poort. De uitbreiding omvatte ook een deel van het havengebied. Vanaf het Baadland werd een dijk, de zogenaamde Luiendijk, evenwijdig aan de bestaande dijk aangelegd over een afstand van enkele honderden meters. Via een dwarsdam werden de nieuwe en de oude dijk met elkaar verbonden. Daar waar de dwarsdam op de oude dijk uitkwam begon men in 1578 met de bouw van een nieuwe Oosterpoort. Het ontwerp voor de nieuwe poort leverde de Amsterdamse bouwmeester Joost Jansz. Bilhamer, zoals blijkt uit de burgemeestersrekening over het jaar 1577.

In 1578 was men met de bouw klaar, zij het nog zonder de poortwachterswoning boven de doorgang.

Op dinsdag 17 juni 1980 om 16.00 u. werd de openingshandeling van de gerestaureerde Oosterpoort verricht door de staatssecretaris van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, alsmede van de ter gelegenheid daarvan gehouden tentoonstelling 'Sterctebouwing'.

Aan een beknopt overzicht opgesteld door het gemeentebestuur omtrent het verleden en het heden van dit monumentale bouwwerk zijn de volgende regels ontleend:

De Oosterpoort is de enige bewaard gebleven Stadspoort en kwam tot stand bij de uitleg van de stad in 1577.

De poort diende ter vervanging van de meer binnenwaarts gelegen oude Oosterpoort, die eerst in 1818 werd gesloopt.*

Bij de bouw van de 'nieuwe' Oosterpoort was de Amsterdamse bouwmeester Joost Jansz. Bilhamer nauw betrokken.

In 1601 werd de poort van een verdieping met wachterswoning voorzien, waartoe een traporentje aan de noord-oostzijde toegang gaf. In 1913 werd van modern materiaal een nieuw torentje aangebracht. Het in onbruik raken en slechten van de wallen bracht verwaarlozing van de poort met zich mede. In 1873 kon slechts het ingrijpen van een particulier de gemeente van slooping weerhouden. Eveneens met belangrijke particuliere middelen, werd de poort in de jaren daarna gerestaureerd onder leiding van de architect A. C. Bleys.

Zo'n honderd jaar later bleek, dat wederom een grondige restauratie de Oosterpoort van de ondergang moest redden. De vervallen staat waarin de poort verkeerde was deels te wijten aan de vorige restauratie, waarbij voor de buitenkant van het metselwerk eigenlijk een wat te harde steensoort was gebruikt. Gevolg was dat het aan de bovenzijde binnendringende hemelwater onvoldoende in de wanden van de poort kon 'uitwasemen'.

Het vocht kon daardoor nauwelijks weg met als gevolg dat de ijzeren ankers snel begonnen te roesten en de muren 's winters eenvoudig door vorst kapotscheurden.

Bij de restauratie werden ook het woonhuis en het torentje die resp. in 1601 en 1913 boven op de poort werden gebouwd, betrokken.

De totale restauratiekosten bedragen f 1.112.000; aan restauratiesubsidie is een bedrag van f 437.000,- toegezegd.

* Een herinnering aan het bestaan van de oude poort wordt bewaard in het Westfries Museum: n.l. een gevelsteen met de afbeelding van Platte Tijs.

Platte Tijs, zo genoemd naar de vorm van zijn neus, was een Hoorns burger die uit stelen ging en die vervolgens zijn buit onder zijn behoeftige medeburgers verdeelde. Hij werd in de oude poort gevangen gezet, maar wist te ontsnappen door een gat dat later met bovengenoemde steen gedicht werd.

Zijn 'edelhoedigheid' inspireerde een politieke groepering omstreeks 1965 zodanig dat zij hun partij 'Platte Tijs' noemden. Als de leden elkaar ontmoetten drukten zij met de wijsvinger hun neus plat.

Boven in beeld van deze 'vedute' op de noordelijke oever van de Zaan het terrein (4 ha. van de voormalige Zaanse Schans. Rechtsboven de Poel. Zuidelijk van de molen het complex 'de Rode Wachter', in het midden daarvan 'de Schans', ter rechterzijde het stenen pakhuis 'de Herder'. Dwars over het terrein van de vm. schans (richting nw-zo) loopt naar de fabriek met schoorsteen de Diederik van Sonoyweg. (Situatie even vóór 1969; tekening A. J. Tempelman).

DE ZAAANSE SCHANS

Sonoy's formidabele grendel op de toegang tot de meren van het
Noorderkwartier
1573 – 1578

door S. H. Hoogterp

De Zaanse Schans, vestingwerk uit de tijd van de opstand tegen Spaanse overheersing, bestaat niet meer. De naam ervan leeft echter voort in die van een prachtig reservaat van Zaanse huizen. De bekendheid daarvan geeft vaak aanleiding tot de vraag hoe het nu eigenlijk zit met het vestingwerk. Een verhaal dienaangaande lijkt hier wel op z'n plaats.

De vroegere schans lag iets ten zuiden van het reservaat, tegenover Koog aan de Zaan, op een landtong tussen de voormalige meren 'de Wormer' en de 'Kleine Wormer' die in de 17de eeuw werden drooggelegd.

De landtong werd toen bedijkt en tot de 'Kalverpolder' gemaakt, zo genoemd naar de erop gelegen en toen reeds eeuwenoude buurtschap 'het Kalf'. De Schans werd daarom mede vrij algemeen de 'Kalver-schans' genoemd.

De oorspronkelijke situatie vóór de bouw ervan vindt men op de kaart van Joost Janz Beeldsnijder uit 1573, gemaakt voor Alva te Amsterdam ten behoeve van diens militaire operaties tegen het in opstand gekomen Noord-Holland, toen het 'Noorderkwartier' genoemd.

Op bijgaande afdruk van een gedeelte ervan is de schans door mij ingetekend, evenals de krijgsbewegingen rondom dit vestingwerk.

Na de val van Haarlem (12-7-1573) gelastte Alva een algemene aanval op het Noorderkwartier. Zijn zoon Don Frederik moest direct Alkmaar nemen, Bossu de schepen van de opstandelingen op de Zuiderzee in de grond boren en de Zuiderzeesteden blokkeren terwijl een vloot van gewapende binnenvaartuigen de Zaan moest opvaren en doordringen naar de grote meren van het Noorderkwartier om vandaar Alkmaar en de Zuiderzeesteden in de rug te kunnen bedreigen en af te sluiten.

Terwijl Don Frederik Alkmaar aanviel, breidden de Spanjaarden op 27-8-1573 hun bruggehoofd te Zaandam uit over de gehele Noordelijke IJ-oever van Zaandam tot Nieuwendam. Diederik van Sonoy, namens de Prins luitenant-gouverneur van het Noorderkwartier, had echter reeds zijn maatregelen genomen.

In overleg met de gedeputeerden van de steden had hij een totale mobilisatie van de bevolking gelast, de vestingwerken van Alkmaar verbeterd en daar schansen gebouwd, Purmerend tot een vesting gemaakt en een Zuiderzeevloot gevormd onder Cornelis Jansen Dircksz, burgemeester van Monnikendam. De Prins van Oranje versterkte Sonoy's geuzenvendels met aangeworven vendels, Franse en Duitse huurtroepen. Op vele plaatsen maakte men schansen (Zie Atlas Historische Vestingwerken, Deel IIIb-Noord-Holland-pt. 3)

Tegen Alva's inval over de Zaan naar de grote meren bouwde Sony op de punt van de hiervoren reeds genoemde landtong een voor die tijd geweldig sperfort met 6 'punten' (bastions) en een middellijn van naar schatting 200 m. Een van de 'punten' stak uit in de Zaan, waardoor deze in twee richtingen (Noord en Zuid) met enfilerend artillerievuur kon worden bestreken. Een andere 'punt' stak uit in de Poel, een brede uitstulping van de Zaan terplaatse, welke dus eveneens goed kon worden geëfileerd. De Poel kwam uit in 'de Wormer'

Aan de landzijde (richting 'het Kalf') werden 2 grachten gegraven, waartussen een contre-escarp. De eerste was 14 voet diep, de tweede nog dieper en wijder. Alleen hier kon men de schans binnengaan over een kromsgewijs gelegde brug en door een klein poortje. In de Zaan- en Poelbastions kon onvoldoende artillerie worden opgesteld om een grote vloot van aanvalsschepen tegen te houden en in de grond te boren. Daarom werd midden in de schans nog een sterke toren gebouwd waarin geschut met waarschijnlijk grotere dracht.

Deze is echter niet meer klaar gekomen.

Sonoy gaf dit fort echter óók offensieve mogelijkheden. Om het vestingwerk aan de waterzijde te beveiligen tegen vijandelijke landingen, liet hij hier op enige afstand van de wallen palen in het water heien. Deze 'asperges' dienden niet alleen als versperring. Na verwijdering van afsluitbomen kon een vloot bewapende roei- en zeiljachten er achter nl. ligplaats nemen. Die vaartuigen hadden een bemanning van 18 à 20 koppen, waren bewapend met licht geschut ('draaibassen') en hadden aan de boeg een soort pantserschild, bestand tegen musketkogels.

In een enorme krachtsinspanning van de bevolking in wijde omtrek kwam dit formidabele vestingwerk in de zomer 1573 binnen 6 weken gereed. Binnen de schans werden 4 rijen huizen gebouwd voor de permanente bezetting. Daarin werd het geuzenvendel van Pieter Verbrugge gelegerd. Een tweede vendel, dat van Titus Hettinga, lag als reserve in de buurtschap 'het Kalf'.

De eerste Spaanse aanval geschiedde toen de schans nog in aanbouw was. De vijand rukte vanuit Zaandam op langs de Oostelijke Zaan-oever. Halverwege werd hij gestuit door een beveiligingsdetachment bij een versperring met borstwering bij de zg. 'Noorder-valdeur'. Het vendel dat ter dekking van de schansbouw in 'Het Kalf' was gelegerd, wierp de Spanjaarden vervolgens terug op Zaandam. Het daarna snel voltooide vestingwerk leek voorlopig onneembaar en de vijand zag in 1573 af van verdere acties ertegen. De Zaan en de grote meren bleven voor hem afgesloten. Evenals tegen Don Frederik voor Alkmaar en tegen Bossu op de Zuiderzee, behaalde Sonoy hier aan de Zaan dus een belangrijk succes. In 1574 zou de schans echter het toneel worden van een heftiger strijd dan die bij Noorder-valdeur.

Requesens, die Alva intussen was opgevolgd, besloot nl. tóch nog een poging te doen om het Noorderkwartier weer in handen te krijgen. Daartoe moest eerst het Zuidelijke gedeelte daarvan, dat toendertijd in zijn geheel 'Waterland' werd genoemd, worden veroverd. De opmars moest voornamelijk uit Westelijke richting geschieden en over het ijs, zodra dit sterk genoeg was.

Half februari 1574 viel een strenge vorst in en op 19 februari trokken 4000 man onder bevel van baron de Chevraux, met 1000 sleden uit het rayon Uitgeest/Heemskerk over het 'Cromme IJ' naar Krommenie en Westzaan. Binnen enkele dagen waren alle dorpen en buurtschappen ten Westen van de Zaan genomen en eind februari stootte de Chevraux door naar Wormer en Jisp. Eerst vóór Purmerend wist Sonoy hem een halt toe te roepen.

Maar de rest van Waterland was vrijwel geheel in 's vijands hand. Slechts de Zaanse Schans hield nog stand. Brede bijten in het ijs verhinderden een bestorming ervan. De schans werd verdedigd door 2 vendels, nl. dat van Pieter Verbrugge dat de permanente bezetting vormde, en dat van Titus Hettinga, dat ter versterking daarvan nu óók binnen de wallen ervan was getrokken en daar stelling had genomen.

Midden maart hief de Chevraux gelukkig het beleg van de Schans op, evenals Valdez dat van Leiden. In ijlmarsen ging hij naar Limburg, waar Lodewijk van Nassau was binnengevallen (Mook 14-4-1574). Daarna keerde hij – evenals Valdez – terug. Het ijs was nu echter verdwenen en hij moest oprukken over smalle dijken en paden. Hij wilde van 2 kanten op Purmerend af en liet de Schans voorlopig ongemeoid.

Eind mei (30-5-1574) drong hij met 1600 man uit het Zuidelijk bruggehoofd noordwaarts door tot in Ilpendam en Purmerlant. Een andere colonne van 1400 man zette hij diezelfde dag in vanuit het westen. Die nam bij verrassing Krommenie en begon bij Wormerveer de Zaan over te steken. De geuzenbezetting van 4 vendels te Wormer, onder het algemeen bevel van Titus Hettinga, wist de eerst overgestoken Spaanse echelons echter in het nauw te brengen.

Toen kwam het offensieve element van de Zaanse schans in actie!

De vloot van bewapende roei- en zeilschepen verliet onder bevel van de vrijbuiterscommandeur Kleinsorg de haven van de schans, voer naar het overgangspunt van de Spanjaarden en schoot de ponten en overige vaartuigen waarvan deze gebruik maakten, in de grond. Daarna werden de vuurmonden en de musketten op de Spaanse troepen gericht die hier aan weerszijden van de Zaan dicht opeen gehoopt stonden op het pad van Krommenie naar Wormer. Een algemene tegenaanval van Hettinga deed de rest. De gehele Spaanse legermacht werd hier vernietigd. Slechts 290 man werden gevangen genomen, waarvan later nog 150 te Hoorn werden geëxecuteerd.

Dit gebeurde op Eerste Pinksterdag 1574. Op Tweede Pinksterdag (31-5-1574) versloegen Sonoy's troepen hierna óók de vijandelijke colonne bij Ilpendam en Purmerlant. De dag welke daarop volgde werd in Waterland een dag van vreugde en dankbaarheid, de 'derde Pinksterdag'.

Intussen hadden de Spanjaarden de bevolking een onbeschrijfelijk lijden aangedaan. In de Zaanstreek waren, op Assendelft en Wormer na, alle dorpen en buurtschappen platgebrand. Het zou vele jaren duren vóór de 'verschroeide aarde' hier weer tot leven zou komen.

Op 1 sept. 1574 wisselde Sonoy op de Zaanse Schans een aantal onderbevelhebbers van Bossu uit tegen door de Spanjaarden gevangen gehouden Haarlemse burgers. Toen Amsterdam in 1578 overging naar de zijde van de Prins was het gevaar dat nog altijd uit het Zuiden had gedreigd, voorgoed geweken en kwam aan de taak van de schans een einde.

In de loop van de 17de eeuw begon in de Zaanstreek een enorme industriële ontwikkeling. Honderden molens en scheepswerven verrezen. De schans werd bij de reeds eerder genoemde inpolderingswerken vergraven. Op het terrein ervan werden molens gebouwd. Een daarvan, in de Zuid-West hoek, kreeg de naam van 'De Roode Wachter', herinnerend aan de waakfunctie welke de schans had verricht en aan het bloed dat daarbij was gevloeid. In 1891 werd deze molen vervangen door de stoomolieslagerij 'De Wachter'. In onze dagen is de firma Duyvis hier begonnen met de bouw van haar nieuwe fabrieken aan de Diederik van Sonoyweg.

Als leden van Menno van Coehoorn het prachtige huizenreservaat 'De Zaanse Schans' bezoeken, zullen zij aan de hand van het voorgaande een ogenblik het vestingwerk in gedachte kunnen nemen dat de geniale Sonoy daar vlakbij indertijd liet ontwerpen. Een sperfort dat een sleutelfunctie vervulde en dat op buitengewoon effectieve wijze zijn taak heeft verricht. Dit laatste uiteraard dankzij een geuzenbezetting die hier onvervaard stand hield en op het juiste ogenblik tot de aanval overging in een strijd waarin zij – zoals Haarlem had geleerd – overigens geen andere keus had dan tussen overwinnen of sterven.

(voornaamste bron: 'Geschiedenis der Zaanlanders' door Jacob Hoving Jsz, Junior).

VLEERMUIZENKOLONIE IN KATWIJKSE BUNKERS

door Ad Littel

In het jaarboek 1979/80 van onze Stichting heeft R. Rolf een pleidooi gehouden voor een grotere waardering voor en bescherming van bunkercomplexen uit de Tweede Wereldoorlog. Als beste voorbeeld van een nog vrijwel gaaf samenhangend systeem van bunkers (met uiteenlopende functies) en ondersteunende werken noemde en beschreef hij de Stützpunktgruppe rond Katwijk. Behalve gaafheid en compleetheid van dit complex vormde ook de dreiging van een gedeeltelijke sloop een reden om juist aan dit complex aandacht te besteden. Plannen voor sloop kwamen voor in een beheersrapport van het Staatsbosbeheer uit 1976, opgesteld in verband met de overname van het terreinbeheer door deze dienst.

Ofschoon ik het appèl van R. Rolf graag ondersteun, wil ik de uitgesproken vrees wat relativeren op grond van de huidige situatie. Dat doe ik allemaal door vast te stellen dat wat appèl werd genoemd feitelijk voor menigeen geheel nieuwe informatie betekende die snel begrip heeft opgewekt voor de strevingen van de 'bunkerstudiegroep'. Dit begrip heb ik op de Correspondentendag van onze Stichting bemerkt, en ik vermoed het ook bij Staatsbosbeheer. Ik stel althans feitelijk vast dat Staatsbosbeheer tot dusver heeft afgezien van enige sloop in het bunkercomplex.

Ook op het vlak van de beheersopvattingen is er wel iets veranderd. Daarop heeft mijn tweede vaststelling betrekking. Bij een terreinonderzoek in 1976 werden namelijk in enkele verbindingsgangen tussen bepaalde bunkers vleermuizen ontdekt, die van deze gangen ook gebruik bleken te maken om te overwinteren. Uit natuurbeschermingsoogpunt was deze ontdekking zeer belangrijk, omdat in dit gedeelte van Nederland geen andere overwinteringsplaatsen voor vleermuizen voorkomen. Het merendeel der vleermuizen heeft slechts de beperkte keuze uit enkele grote forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (zie art. F. van Ommen, Jb. 1979/80, blz. 48), enkele kasteelkelders in het rivierengebied (met name Amerongen), enkele 'ijskelders' bij landhuizen (Middenduin en 't Loo) en de Zuid-Limburgse kalksteengroeven. Ook trekt een

gedeelte naar landen ten Z. van Nederland. Met de vondst van vleermuizen in de bunkergangen is het belang van vestingwerken voor deze (door landbouwgif en verstoring) bedreigde diergroep nog groter geworden. Ook is de kijk van het Staatsbosbeheer op de aanwezigheid van een bunkercomplex in haar duinterrein met deze vondst veranderd, omdat althans een gedeelte van het complex alleen al om natuurbeschermingsredenen niet kan worden gemist.

Uiteraard ontkomt het SBB er niet aan aan de aanwezigheid van bunkers uit een oogpunt van technisch terreinbeheer negatieve kanten te onderkennen. Onvermijdelijk (d.w.z. ook als de toegangen zijn dichtgemetseld) hebben bunkers een attractieve werking op recreanten, die dan vaak schade toebrengen aan de kwetsbare begroeiing van formeel niet toegankelijke terrein gedeeltes. Een indirecte schade is de toename van het toch al aanwezige verstuivingsgevaar rond bunkers. Uit een oogpunt van kustverdediging (tegen de zee) moet dit gevaar in de zereep als onaanvaardbaar worden bestempeld; uit een oogpunt van het behoud van vestingwerken is het overal ongewenst omdat het gevaar van ondermijning en verzakking toeneemt. De attractieve werking neemt men weg door de bouwwerken te slopen of te camoufleren. Camouflage bereikt men door volledige overaarding of door onttrekking aan het gezicht met behulp van reliëf of beplanting, waarbij de cultuurhistorische voorkeur dan naar de tweede methode uitgaat.

Om dit artikeltje met recht te doen verschijnen onder de rubriek 'Vestingwerken en de levende natuur' zal ik thans nader ingaan op de lotgevallen van de vleermuizen. Zoals gezegd werden de vleermuizen in 1976 ontdekt. Ze bevonden zich in een stelsel van ondergrondse gangen dat deels enkele bunkers onderling verbindt, maar deels onafhankelijk daarvan elders in vlakke delen van de duinen ligt. Tezamen schijnen de gangen een lengte van enkele kilometers te hebben(!). Zij zijn ontworpen en aangelegd voor communicatie zowel als loopgraafverdediging. Daartoe zijn de gangen, die circa 2 m. hoog zijn (met tongewelf) en geheel uit baksteen gemetseld, op regelmatige afstanden van uit-(in-)gangen in het gewelf voorzien. Dit gangstelsel was grotendeels dichtgezaand. In enkele niet opgevolde gedeelten werden in 1976 in totaal 36 vleermuizen aangetroffen (vermoedelijk alle Watervleermuizen).

Door het SBB is toen besloten grote delen van de gangen te ontzanden en voor de overwintering van vleermuizen geschikt te maken, dat wil zeggen door de mangaten af te sluiten op enkele na, waarop een rooster wordt bevestigd waar vleermuizen doorheen kunnen. Voor het omvangrijke karwei van het ontzanden van de gangen heeft het SBB gedurende twee jaar in de herfst hulp ontvangen van een groep (± 40) eerstejaars-studenten uit Leiden en Utrecht. Dit werk is nog steeds niet afgerond.

Inmiddels is echter het effect van het vrijmaken en tochtvrij maken van de gangen goed zichtbaar in de aantallen jaarlijks overwinterende vleermuizen: 1976: 36, 1977: 56, 1979: 111. Ook kwamen er andere soorten bij; in 1979 (begin winter) werden geteld: 103 Watervleermuizen, 2 Grootoorvleermuizen, 4 Meervleermuizen en 2 Franjestaarten (zeldzaam). De tellingen worden 1 maal per jaar verricht door medewerkers van het Staatsbosbeheer, het Rijksmu-

seum voor Natuurlijke Historie en het Laboratorium voor Zoölogische Oecologie en Taxonomie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Genoemd laboratorium doet al jaren onderzoek aan de vleermuizenstand en -trek in Nederland. Bij de tellingen worden de plaatsen waar vleermuizen worden aangetroffen van een code voorzien, die op de soort en het jaartal betrekking heeft. Op die manier kan men meer te weten komen over het exacte voorkomen van deze dieren, hetgeen voor het beheer en vooral voor het nemen van verbeteringsmaatregelen van belang is.

Een afdoende verklaring voor de aantrekkelijkheid van de gangen voor overwinterende vleermuizen is inmiddels nog niet gegeven. Wel kunnen we vaststellen dat het microklimaat niet ongunstig is: weliswaar is het metselwerk slechts steensdik uitgevoerd (geringe koudeïsolatie), doch de gronddekking, het relatief milde zeeklimaat en het ontbreken van tocht = afkoeling (door aanvankelijke zandafsluiting en latere luiken) zorgen tezamen voor vorstvrije winteromstandigheden. Omdat het metselwerk als 'vuilwerk' is uitgevoerd zijn er talloze voegen waarin de dieren zich kunnen verschuilen (N.B. Een kleine vleermuis heeft aan een open metselvoeg genoeg!).

Ofschoon de plannen tot sanering van bunkers in de Katwijkse duinen officieel nog niet van de baan zijn, mogen we hopen dat door de ervaringen met vleermuizen, alsmede het in de inleiding gememoreerde appèl van de bunkerstudiegroep, de attitude van het Staatsbosbeheer ten aanzien van vestingwerken sterk is verbeterd. Het zou dan mogelijk moeten zijn om in overleg met onze Stichting een beter inrichtings- en beheersplan voor het gebied op te stellen.

*Studenten verwijderen zand uit
bunkergang.
(foto J. K. van der Bent,
Noordwijk)*

*De afbeelding op bladzijde 52
toont een meervleermuis; een
tamelijk zeldzame soort die
tegenwoordig ook in
bunkergangen overwintert.
(tekening R. van Assen,
Rijksmuseum van Natuurlijke
Historie, Leiden)*

BOTANISCHE INVENTARISATIE VAN VESTINGWERKEN BIJ DE GREBBESLUIS

In mijn rapport over de betekenis van Utrechtse vestingwerken voor het natuurbehoud (zie recensie Jb. 1979/80, blz. 82) moest ik de werken bij de Grebbesluis (Hoorntoer aan de Grebbe en Bastions op de uiterwaard; Atlas v. hist. vestw., deel IIIa, blz. 11) bij gebrek aan gegevens een nogal neutraal gesteld kwaliteitsoordeel en aankoopadvies meegeven.

De enige beschikbare biologische gegevens waren enige plantenwaarnemingen uit de zestiger jaren. Deze gaven echter de indruk dat de werken, althans toen, botanisch van groot belang waren.

Gelukkig heeft het Consulentenschap voor Natuurbehoud (SBB) in de provincie Utrecht kans gezien om in het voorjaar 1980 de werken eens nader te onderzoeken. Het resultaat mag opzienbarend worden genoemd: het blijkt een plek te zijn, waar de bloemrijke rivierdijkvegetatie in een heel fraaie samenstelling nog voorkomt. Ik zeg 'nog', want dit begroeiingstype, dat vroeger zo algemeen was dat J. P. Thijsse er in zijn boekenserie een afzonderlijk boek aan wijdde, is door een veranderd agrarisch gebruik van rivierdijken en uiterwaarden vrijwel nergens meer gaaf aanwezig.

Ir. G. van Dijk, die het onderzoek verrichtte, noteerde naast allerlei minder opvallende plantensoorten ook de volgende: Margriet (zeer alg.), Tripmadam, Kleine Pimpernel, Cichorei, Groot streepzaad, Kattedoorn, Kruisdistel, Ruige leeuwetend, Kruidbladwalstro en vermoedelijk Donderkruid en Karwijvarkenskervel (dit wordt in 1981 nader onderzocht). Ofschoon de vestingwerken, die uitsluitend uit grasland bestaan, niet zeer veel soorten herbergen, was ir. van Dijk geneigd ze in botanisch opzicht op één lijn te stellen met de Forten bij Rhijnauwen en Vechten (die ook bos bevatten). Hoewel men over deze classificatie kan twisten, onder meer omdat de vegetaties waar het om gaat wezenlijk van elkaar verschillen, is het duidelijk dat de vestingwerken aan de Grebbesluis althans voor het riviereengebied een natuurgebied van de eerste orde zijn.

Ad Littel

VOUWBLAD BESCHERM ONZE INHEEMSE VLEERMUIZEN

Als uitgave van het Ministerie van CRM, Hoofdafd. Natuur- en Landschapsbescherming, Rijswijk Z.H., verscheen een voortreffelijk geïllustreerd vouwblad 'Bescherm onze inheemse Vleermuizen'.

Aan te vragen bij het ministerie en eventueel bij onze bibliothecaris: Catsheuvel 87, 2517 KA Den Haag.

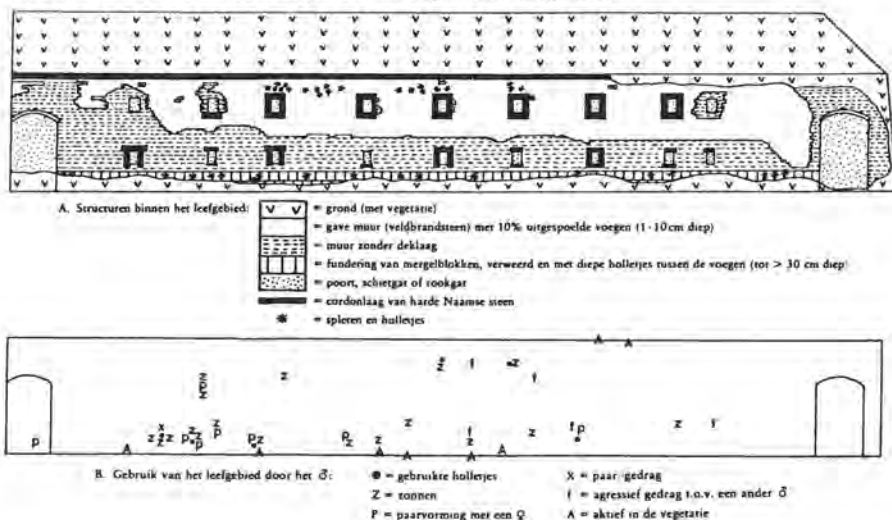
NOGMAALS: DE MUURHAGEDIS IN DE BOSSCHE FRONTEN

In het Jaarboek 1979/80 St. M. v. C. (blz. 51) werd het doctoraal-onderzoek besproken van J. J. A. M. Bonnemayer en P. J. M. Dietvorst naar de Muurhagedis in de Bossche Fronten te Maastricht. Eensdeels richtte dit onderzoek zich op de levenswijze van deze hagedissen, en overigens op het ontwerpen van een beheer van dit vestingwerk ten behoeve van het voortbestaan van de Muurhagedis in Nederland.

Inmiddels hebben genoemde biologen, tezamen met hun onderzoeksbegeleider H. Strijbosch, de resultaten van hun onderzoek naar de levenswijze voor een breder publiek toegankelijk gemaakt door middel van twee artikelen in het Natuurhistorisch Maandblad (Jaargang 69 (1980): blz. 210-217, 240-246). Mede door de schematische afbeeldingen in deze artikelen worden de methode van onderzoek en de resultaten dermate helder voorgesteld, dat we er in dit Jaarboek nog eens op terugkomen.

Op gezette tijden gedurende de gehele lichte periode van de dag (en een groot aantal dagen in de periode maart-oktober) werden de muren waar de meeste exemplaren leefden nauwkeurig afgezocht. Van alle dieren (waarvan een aantal individueel gemerkt was) werd op een plattegrond de plaats en het soort gedrag genoteerd. Op grond van deze gegevens kon voor dieren die lang herkenbaar waren gebleven (merktekens werden met nagellak aangebracht doch gingen bij een vervelling verloren) een plattegrond voor alle levensverrichtingen worden vervaardigd. In de Figuur 1 is te zien wat één bepaald mannetjesdier zoal deed gedurende enkele dagen.

Figuur 1. Voorbeeld van de situering en het gebruik van een leefgebied door een bepaald ♂.

Op de bijgevoegde foto is een stuk muur (contrescarpmuur) te zien waaraan Muurhagedissen de voorkeur geven. Bij dit type muur ontbreekt het gladde metselwerk van de deklaag op grote stukken, en komen tussen het slordige onderliggende metselwerk en tussen de mergelblokken diepe spleten en gaten voor (men kan zich voorstellen hoe moeilijk het is om bij de restauratie met deze wensen rekening te houden!). Zo'n favoriete muur moet ook veel zonlicht ontvangen. Door het gedrag van de Muurhagedis zo nauwkeurig te bestuderen hebben de onderzoekers enkele belangwekkende conclusies met zekerheid kunnen trekken:

- De hagedissen komen geen voedsel te kort; alle soorten insecten, spinnen en slakken die op de muren en de randbegroeiing van de Bossche Fronten voorkomen worden gretig gegeten.
- Zware beperkingen worden aan het gedrag opgelegd door de beschikbare zonnewarmte. Het kost de dieren zeer veel tijd (vooral in voorjaar en herfst) om hun lichaamstemperatuur door de zonnewarmte te laten oplopen tot de benodigde 33°C. Pas dan kunnen ze de meer inspannende levensverrichtingen doen. Omdat er niet veel stukken muur zijn die én goed door de zon worden beschenen én voldoende schuilplaatsen bevatten, moeten de dieren nogal eens wedijveren om de ruimte. Veel meer dan in zuidelijke landen moeten ze overlappende leefarealen accepteren. Door de schaarste aan warmte is ook het voortplantingssucces geringer.

Voorts blijkt ook uit enkele lichaamskenmerken dat deze dieren aan de rand van hun Europese verspreidingsgebied leven, onder het voortdurende risico van uitsterven. Omdat de genetische aanpassingen aan de marginale omstandigheden verloren kunnen gaan indien men geïmporteerde Muurhagedissen zou loslaten, zal het voortbestaan van een goede bescherming van de nu aanwezige dieren afhangen.

De muren van de Bossche Fronten blijken door hun opbouw, hun insectenrijke begroeiing, hun hoge zomertemperaturen en vorstvrije spleten en gaten de enige plaats in Nederland te zijn die aan de Muurhagedis een levensmogelijkheid kan bieden.

Ad Littel

KONFERENTIE
VAN DE FORTRESS
STUDY GROUP 1980
IN PORTSMOUTH

door dr. J. S. van Wieringen

De bijeenkomst van de Fortress Study Group van september 1980 vond plaats in Portsmouth, in een streek met zoveel interessante vestingwerken, dat de organisatoren moeite gehad moeten hebben met de keuze van de te bezoeken objecten. Maar het is hun uitstekend gelukt om een veelzijdig programma te maken zonder dat te veel in korte tijd werd vertoond.

Portsmouth, bij stormweer goed beschut achter het eiland Wight, is een van de weinige natuurlijke havens aan de Engelse zuidkust. Al in de Romeinse tijd was er een belangrijke haven, beveiligd door het kasteel van Portchester, dat nog altijd bestaat. Het werd niet bezocht want de Fortress Study Group beperkt zich tot de tijd na de invoering van het vuurgeschut. Het is geen toeval dat dit ook de tijd is waarin het centrale gezag meer macht kreeg. In Engeland was dit vooral merkbaar onder Hendrik VIII, die rond 1540 voor het eerst een samenhangende verdediging van de gehele Engelse kust organiseerde. Van meet af aan was Portsmouth daarin een van de hoofdsteunpunten. De forten uit deze periode zijn gebouwd met de oude middeleeuwse technieken, maar aangepast aan de nieuwe aanvalsmiddelen. Torens met enorm dikke stenen muren, bewapend met kanonnen achter stenen borstweringen en in kazematten. Uit deze tijd zagen wij Southsea Castle, dat de toegang tot de haven van Portsmouth verdedigt.

Wight. Het was niet voldoende om de toegang tot de haven te verdedigen, het was ook nodig te voorkomen dat een overzeese aanvalleur zich meester maakte van het eiland Wight om daar een

basis voor verder aanvallen te vestigen. De baai van Sandown aan de zuidoostkust van het eiland vormde een goede landingsplaats. In de vorige eeuw werden daar verscheidene kustbatterijen gebouwd, die nu vrijwel verdwenen zijn. In 1862/1867 maakte men voor deze stelling een reduit, Bembridge Fort. Het ligt boven op een heuvel met een prachtig uitzicht over de baai. Ook de flora is er bijzonder; de in ons land zeldzame Bitterling groeit veel op en rond het fort.

Het bezoek aan het goed bewaarde fort was zeer interessant. Het heeft een weinig gebruikelijke plattegrond: een langgerekte zeshoek, zoals bij ons Fort Ellewoutsdijk. Maar in tegenstelling tot Ellewoutsdijk ligt er rond Bembridge geen natte gracht, maar een droge tussen hoge muren en bestreken uit 3 kaponnières. Hierna bezochten we op het eiland nog een 19e-eeuwse kustbatterij en kasteel Carisbrooke. Dit kasteel gaat terug tot de Romeinse en de Normandische tijd. Het ligt midden op het eiland en diende tot in de 17e-eeuw als reduit voor zijn verdediging. In 1599 kreeg het een gebastioneerde omwalling.

*Isle of Wight.
Carisbrooke Castle.*

Fraaie bronzen loop afkomstig uit het wrak van de 'Mary Rose'.

Dat het gevaar van een inval in Engeland via het eiland Wight geen fabeltje was, bleek in 1545 toen een Franse vloot voor het eiland verscheen en zich van het eiland meester maakte. Na een maand werden de Fransen gedwongen tot de aftocht. Tijdens deze inval zonk de *Mary Rose*, het op een na grootste schip van de Engelse vloot. Volgens de Fransen was het door hun kanonnières in de grond geboord, maar volgens de Engelsen liep het water naar binnen door de openstaande kanonluiken bij een verkeerd uitgevoerde zeilmanoeuvre. Hoe het ook zij, het schip lag ruim 400 jaar in de modder op de bodem van de zee.

In 1967 werd het na twee jaar zoeken door duikers gevonden en sindsdien is men bezig met een grote bergingsoperatie.

Dank zij de modder is er veel van de inventaris bewaard gebleven, zelfs hout, touw en textiel. Een groot deel is al geborgen en heeft veel gegevens opgeleverd over het leven aan boord van een oorlogsschip in die dagen. In 1982 verwacht men het wrak gelegeerd te hebben, waarna de berging van de romp kan beginnen. Wij bezochten de werkplaats waar de vondsten worden opgeslagen en behandeld voor conservering. Het meeste werk gebeurt door amateurs, maar er zijn ook een paar beroepskrachten, o.a. voor het laboratorium waar nieuwe conserveringsmethoden worden uitgezocht.

Van 1668 tot 1685 kreeg de stad *Portsmouth* een gebastioneerde wal, naar ontwerp van Sir Bernard de Gomme. Hij was waarschijnlijk een Nederlander. In Engeland kreeg hij onder Karel II de leiding van de vestingbouw. Van deze wal is nog een klein gedeelte over. Twee eeuwen later werd hij te klein van omvang om de steeds verder uitgebreide marinewerf te beveiligen. Daarom werd van 1860 tot 1868 op een heuvelrug noord van de stad een rij van 5 gedetacheerde forten gebouwd. Wij bezochten een hiervan, Fort-Purbrook. Het is uit dezelfde tijd als Fort Rijnauwen bij ons en doet er ook sterk aan denken: polygonaal van vorm, een groot terreplein en een groot reduit in de keel. Uiteraard zijn er ook verschillen, als gevolg van het verschil in terrein: droge, gereveteerde grachten en uitgebreide onderaardse gangen en magazijnen. Opvallend was het zorgvuldig uitgevoerde metselwerk en het veelvuldige en voor die tijd hypermoderne gebruik van spouwmuren, waardoor het fort kurkdroog is gebleven.

*Portsmouth haven.
De Eighteen-Gun-Battery.*

Exkursies overdag en voordrachten in de avond vormen het programma van de konferenties der Fortress Study Group. Ook bij de voordrachten was er veel variatie. Behalve de plaatselijke verdedigingswerken, werden 4 andere onderwerpen behandeld. Allereerst de ingewikkelde bediening van voorladers in de kazematten van de 19e-eeuwse kustbatterijen. Dan het vestingstelsel dat de Fransen bouwden onder leiding van generaal Séré de Rivière aan de nieuwe landsgrenzen na 1871. Een derde voordracht behandelde de vestingwerken in Ierland van de invoering van het vuurgeschut tot aan de onafhankelijkheid in 1921. De laatste voordracht voerde ons naar weer een ander eiland, namelijk Korfoe, waar de Engelsen in het begin van de vorige eeuw een groot aantal versterkingen bouwden totdat het eiland in 1863 werd overgedragen aan Griekenland.

VERKENNINGSTOCHT PER FIETS

Op 5 mei 1980 werd een voor 'Menno' nieuw soort activiteit uitgevoerd. Onder de bekwame leiding van Dr. C. van der Graaf, de initiatiefnemer, werd per fiets door ca. 60 deelnemers een verkenningstocht langs de zuidflank van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gemaakt.

Fort Giessen

De Oude Hollandse Waterlinie liep in 1672 van Muiden – Weesp – Hinderdam – Uithoorn – Goejanverwellesluis – Schoonhoven – Nieuwpoort naar Gorinchem.

De Nieuwe Waterlinie sloot de stad Utrecht in. Voorstel van Krayenhoff aan de Souvereine Vorst in 1815: Utrecht verdedigen door een fortenlinie en door inundatiën: Naarden – fort Rijnauwen – Vechten – Honswijk – Everdingen – Diefdijklinie – Asperen – fort Nieuwe Steeg – fort Vuren – batterijen Brakel en Poederoyen – fort Giessen – fort Uppelsedijk – fort Steurgat en Gorinchem als sleutelstelling van de zuidelijke flank.

Tijdens de mobilisatie van 1870 was deze linie nog niet voltooid, maar wel bezet. Op grond van de ervaringen in de Frans/Duitse oorlog werd de zuidflank gefortificeerd. In 1914-1918 is deze in staat van verdediging gebracht. Ook in 1939-1940, maar toen als reservelinie achter de Grebbelinie. Bijna al deze forten zijn bij KB van 1959 als vestingwerk opgeheven. Menno van Coehoorn streeft niet alleen naar het behoud van deze werken, maar ook naar de bescherming als natuurgebied.

Bevrijdingsdag 35 jaar na het einde van WOII, stralend weer, de nationale driekleur wappert overal in de straffe bries.

Enkele trouwe aanhangers van Menno, de voorzitter, de vice-voorzitter met hun echtgenotes en ruim 45 nieuwelingen ontmoeten elkaar, fiets aan de hand, bij het NS-station van Gorinchem. Precies op tijd vertrekt de stoet vóór de wind, langs de caponnière en de Krinkelwinkel over de Nieuwe Wolpherensedijk en de grote Merwedebrug naar het land van Altena. Fort Steurgat en fort aan de Bakkerskil liggen te ver naar het westen voor deze tocht. Het eerste doel is het zwaar begroeide fort Uppelsedijk. Daarna werpt de kolonne fietsers de kop in de wind en waaiert prompt uit tot een lang lint dat zich door het vlakke inundatiegebied, met hier en daar een oudere boerderij op een terp en aan de horizon het gedrongen silhouet van de toren van Woudrichem en de blinkende leien van Loevestein, slingert. Pas in het lieflijke dorp Uitwijk verdicht het zich weer tot een tros. Het volgende obstakel, na de wind, blijkt een kleurrijke bevrijdingsstoet te zijn. Ondanks dat arriveert men tijdig bij fort Giessen. Onze gids rammelt met zo'n verwaarloosde sleutelbos dat de schapen van het fort vluchten. Ons kuddetje begint dan een verkenningstocht door de duistere 19e eeuwse gebouwen en over het zonovergoten talud van het omgrachte fort. Er werden geen grootoorvleermuizen aangetroffen, wel een munitielift en opschriften als 'zieken' en 'commandant' die van eerdere gebruikers getuigen.

Aan hen die zich niet onder de bloeiende appel in het gras hebben gevlijd doet de heer Sneep uit de doeken met behulp van kaarten hoe fort Uppelsedijk de Napoleontische heerweg (Parijs-A'dam over Keizersveer) en fort Giessen de dijk langs de Andelse Maas bestreken. Tevens hoever de inundaties in 1940 kwamen.

In restaurant de Jager in Giessen kon een tiental deelnemers dat zich niet had opgegeven alsnog

'legaal' deelnemen aan de lunch. De voorzitter maakte van de gelegenheid gebruik om ook middels meegebrachte folders aan de vele natuurvrienden onder de deelnemers het streven van Menno uiteen te zetten.

's Middags gaat de tocht langs batterij Poederoyen en de landschappelijk zeer mooie Poederoyense hoek, over de Nieuwendijk (1480) naar de Brakelse batterij. Na de overtocht met het Brakelse veer zwaaide o.a. de correspondent van Naarden, voor wie er letterlijk nog een partij politiek touwtrekken op het programma stond, af richting Gorinchem.

De andere doorzetters worden uiteengedreven door een tweede optocht en treffen elkander pas weer bij fort Nieuwe Steeg. In Asperen waar de toegangsweg tussen twee inundatiekommen tussen de Lek en de Linge en de Tielerwaard door fortten werd bestreken, wordt thee gedronken. Daarna blies de noordooster wind het gezelschap door Heukelum, over de Nieuwe Zuider Lingedijk naar fort Vuren. Daar is het uitzicht over de Waal op Woudrichem en slot Loevestein andermaal prachtig. Eindpunt is station Gorinchem.

Een uitermate geslaagde dag, een voortreffelijk idee, nuttige propaganda . . . Kortom, de moeite van het navolgen waard!

E. A. M. Scheltema-Vriesendorp

Dr. C. van der Graaf, organisator van de fietstocht.

VESTINGSTEDENDAG RAVENSTEIN

24 mei 1980

Ravenstein mag dan nagenoeg geen overblijfselen van de vroegere vestingwerken bezitten, de binnenstad is goed bewaard gebleven alsmede een belangrijk deel van de stadsgracht waardoor uit de huidige situatie het karakter van vestingstad nog goed herkenbaar is.

De burgerij, er aan herinnerd, dat het nu 600 jaar geleden is dat Ravenstein stadsrechten kreeg, heeft dit feit duchtig gevierd met tot slot de Vestingstedendag.

De delegaties van de andere vestingsteden waren al vroeg in de feestelijk gestemde stad, waar zij in een grote tent door de burgemeester, drs. J. J. Bonnier, welkom werden geheten. Daarna luisterden zij naar de deskundige uiteenzetting over '600 jaar stadsrechten' door de streekarchivaris de heer J. Sluijters. Een poging om de aanwezigen het Ravensteinse volkslied te laten zingen, mislukte door een technische storing aan de afspeelapparatuur. De gezelligheid was er niet minder om. Van de feesttent ging het gehele gezelschap naar de gerestaureerde N.H.-kerk (1641) om er de voltrekking van het burgerlijk huwelijk van twee oud-inwoners – met de bruidsstoet compleet in oude klederdracht – bij te wonen. Na deze kleurige plechtigheid was er gelegenheid de stad te bezichtigen met een aantal fraaie panden (deels gerestaureerd), een stellingmolen, de R.K.-kerk (orgelconcert) en een klooster. Voorts was er een tentoonstelling van beeldende kunst, kermisattracties e.d., maar bovenal viel er de zeer goede tentoonstelling over Ravenstein in verleden en heden te bewonderen.

Een voortreffelijke koffietafel in het gemeenschapshuis 'Vidi Reo' verenigde de genodigden, die inmiddels met een groep Kamerleden waren uitgebreid.

Deze Kamerleden gingen namelijk een voetbalwedstrijd spelen tegen raadsleden en gemeente-functionarissen van de feestende stad. Er werd geestdriftig over links, rechts en door het centrum gespeeld en zevenmaal gescoord. Tijdens de rust werd een gildeshow (vendelzwaaien) gegeven door de Gildebroeders van Ravenstein en naburige plaatsen.

Na de strijd op het land werd een riviergevecht opgevoerd door Gelderse en Brabantse vloten van diverse soorten zeiljachten en kleinere bootjes. De Geldersen voeren de Maas op, de Brabanders kwamen hen tegemoet, daarna wel het nodige lawaai maar geen slachtoffers noch schade. Tenslotte bliezen de Geldersen de aftocht, hetgeen kennelijk de bedoeling was.

Na dit spektakel had de slotbijeenoekomst plaats, wederom in 'Vidi Reo'. Helaas ontbraken enkele delegaties, die wegens de nog te maken thuisreis eerder moesten afhaken om tijdig voor het sluiten van hun eigen stadspoorten binnen te zijn. Met dankspreeches en geschenken, waaronder een donatie van onze stichting ten behoeve van het museum, werd van de zeer gastvrije Ravensteiners afscheid genomen.

E.

VESTINGSTEDENDAG HULST

6 september 1980

In 1180 ontving Hulst van de Vlaamse graaf Filips van de Elzas, naast vermoedelijk reeds bestaande rechten, een niet onbelangrijk tolprivilege waardoor de status van de stad, in economisch opzicht, werd bevestigd.

Als gevolg van deze 800 jaar geleden verleende begunstiging van de 'burgenses de opido de Hulst', vierde Hulst in 1980 feest. In het kader van deze festiviteiten werd op 6 september 1980, een dag na het bezoek van Hare Majesteit Koningin Beatrix de zevende vestingstedendag gehouden.

De deelnemers werden met stralend weer ontvangen op het terras van het aan de Grote Markt gelegen restaurant 'Het Bonte Hert'. Onder het genot van een kopje koffie kon men daar luisteren naar het beiaardspel vanuit de gotische St-Willibrordus-basiliek.

Om 10 uur werden, op het marktgedeelte voor het stadhuis, de vlaggen gehesen van de deelnemende vestingsteden Brielle, Buren, Elburg, Geertruidenberg, Grave, Heusden, Hulst, Naarden, Nieuwpoort, Ravenstein, Sluis, Willemstad, alsmede Michelstadt (D), e.e.a. onder klaroengeschal van de in historische klederdracht gestoken Fanfarezug uit laatstgenoemde stad.

In de burgerzaal van het historische stadhuis volgde hierna de officiële begroeting door het gemeentebestuur van Hulst. Burgemeester P. J. G. Molthoff verwelkomde de vertegenwoordigers van de deelnemende steden en een deputatie van onze Stichting. Hij ging tevens nader in op de aanwezigheid van een afvaardiging van de met Hulst verbroederde Duitse gemeente Michelstadt. Deze stad, gelegen in het Odenwald, bezit nog gedeeltelijk een Middeleeuwse ommuring. Hierdoor kan deze stad, door haar speciale relatie met Hulst uitgenodigd, ook als echte vestingstad aan deze dag deelnemen.

Eveneens in de burgerzaal hield vervolgens dr. H. E. C. M. Rottier een lezing met dia's over de ontwikkeling van de stedelijke structuren vanaf de Oudheid tot heden. (Voor degenen die belangstelling hadden voor de tekst van deze zeer boeiende lezing, mag verwezen worden naar: Honoré Rottier: Stedelijke structuren, een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad, Muiderberg, 1978.)

Hierna volgde, naar keuze, een bezoek aan de St-Willibrordusbasiliek, o.l.v. P. J. Brand, of aan het Streekmuseum 'De Vier Ambachten', o.l.v. K. J. J. Brand.

De basiliek, een monument in Brabantse gothiek, werd in de huidige vorm gebouwd tussen 1460 en 1533. In de kerk ziet men de vier zware torenpilaren en enkele fragmenten van het transept, die zijn overgebleven van de eerste kerk uit de 13de eeuw. De in september 1944 ten dele door granaatvuur vernielde toren werd in 1958 in een moderne stijl herbouwd. In de kerk bevinden zich een 100-tal 16de en 17de eeuwse grafzerken.

Het streekmuseum is ingericht in een voormalig refugium van de abdij van Duinen. Het is een statig gebouw met een merkwaardige laat-gothische traptoren. Het museum belicht verschillende facetten uit de ontwikkeling van het in Nederland gelegen deel van de Middeleeuwse Vier Ambachten, nl. Oost Zeeuws-Vlaanderen en in het bijzonder Hulst en het Land van Hulst. Zo wordt er o.m. de ontwikkeling van de verschillende fortificaties en vestingsteden weergegeven. Ten tijde van het bezoek was er een speciale tentoonstelling in het kader van 800 jaar Hulst-stad.

Na een goed verzorgde koffietafel in restaurant 'Het Bonte Hert' vertrok het gezelschap per bus naar Clinge, waar de officiële opening plaatsvond van het VIde Sterrenfeest, een traditioneel feest van de Clingse bevolking en de medewerkers van het internaat voor mentaal gehandicapten, 'De Sterre'. Na een rondgang over het feestterrein werd in de grote zaal van het internaat, onder het genot van een drankje, een dia-voorstelling met toelichting gegeven over het functioneren van 'De Sterre'.

Vervolgens werd een rondrit gemaakt door de gemeente Hulst met een bezoek aan de jachthaven Paal. Daar heeft men een wijds uitzicht over het, als gevolg van de militaire inundaties in 1584/85, Verdrongen Land van Saaftinge.

De afscheidsbijeenkomst vond weer plaats in de burgerzaal van het stadhuis. Namens de verschillende afvaardigingen werden korte of lange 'woorden' gesproken en werden geschenken uitgewisseld. Onze voorzitter bood een bedrag van f 500,- aan, bestemd voor aankopen t.b.v. de afdeling fortificaties en vestingwerken van het Streekmuseum 'De Vier Ambachten'. Het was een prachtige dag, die gezegend was met voortreffelijk nazomerweer.

ing. K. J. J. Brand

Nawoord

Het ligt voor de hand dat een vestingstad, die een eeuwfeest gaat vieren en daarmee het feit herdenkt dat haar destijds stadsrechten zijn toegekend, waarna de eerste stappen tot de aanleg van verdedigingswerken konden worden gedaan, dit het aangewezen tijdstip acht om daarin het organiseren van de jaarlijkse vestingstedendag te betrekken. Het organiseren van feestelijkheden kost een maandenlange voorbereiding, veel mankracht en veel geld. Derhalve betekent een combinatie van eeuwfeest en vestingdag energiebesparing. Het zou van grote on dankbaarheid getuigen, wanneer wij de eeuwfeest-presentatie met de folkloristische elementen niet op hoge prijs zouden stellen, maar het doel van de vestingstedendag is de onderlinge ontmoeting der delegaties, die hun specifieke problemen moeten kunnen uitwisselen en dit aspect kwam o.i. niet genoeg tot zijn recht.

E-

DE 'FRANSCH E METHODE' EN INGENIEUR PAUL STORF DE BELLVILLE

Driehonderd jaar geleden was er in Nederland een grote activiteit in de vestingbouw. De vrede van Nijmegen had in 1678 een einde gemaakt aan een oorlog waarin het oude vestingstelsel volledig had gefaald. Tientallen vestingen waren als kegels gevallen en toen de vijand tenslotte op het nippertje was gestuit, gebeurde dat niet door een vesting maar door een geïmproviseerde reeks inundaties langs de grens van het gewest Holland. Na 1678 werd het vestingstelsel flink onder handen genomen.¹⁾ Zwakke punten werden versterkt, o. a. in Bergen op Zoom, 's-Hertogenbosch en Kampen, en 4 vestingen werden zelfs volledig vernieuwd: Naarden, Breda en Sas van Gent. In Breda bleef daarbij de oude, onregelmatige plattegrond van de omwalling bestaan, maar in de andere drie werd de oude wal tot de grond gesloopt en vervangen door een geheel nieuwe.

De nieuwe wallen van Naarden, gebouwd van 1678 tot 1685 en die van Grave (1680-1689) zijn vaak toegeschreven aan Menno van Coehoorn (1641-1704). Bij oppervlakkige beschouwing is dat begrijpelijk omdat sommige details, zoals de vorm der bastions, sterk lijken op wat Menno van Coehoorn toepaste in zijn Nieuw-Nederlandse vestingbouw. Gaat men er dieper op in, dan blijkt echter dat Menno van Coehoorn niets met Naarden en Grave te maken heeft gehad. Sterker nog, hij had een vernietigende kritiek op de inrichting van deze vestingen en het lijkt er sterk op dat hij juist door de bouw van deze vestingen er toe is gekomen zich te verdiepen in de vestingbouwkunde en daarover zijn beroemde boek 'Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont' (Leeuwarden, 1685) te schrijven.

Menno van Coehoorn was oorspronkelijk infanterist. In de loop van de oorlog 1672-1678 kreeg hij te maken met veel belegeringen van vestingen. Daarbij ontwikkelde hij een aanvalsmethode die beruiste op een massale concentratie van geschutsvuur op het aanvalspunt. Daarin paste ook de Coehoornmortier die voor het eerst is gebruikt bij het beleg van Grave in 1674. Zo werd de kolonel der infanterie Van Coehoorn expert op het gebied der artillerie. Dat hij ook diep nadacht over de grondslagen van de vestingbouw was al gebleken door de twee beschouwingen die hij in 1682 en 1683 publiceerde.²⁾

In 1685 verscheen het hierboven al genoemde boek. Menno van Coehoorn toont hierin allereerst de fouten aan van de Oud-Nederlandse vestingbouw. Wat moet er voor in de plaats komen? De tijdens het schrijven van het boek gebruikelijke 'Fransche methode' is op enkele detailpunten wel beter, maar overigens laat Coehoorn's scherpe ontleedmes ook daarvan weinig heel. Opvallend is dat in dit verband zowel Naarden als Grave bekritiseerd worden, zonder dat ze met name worden genoemd.

Naarden treedt op als 'sekere Fortresse in dese laatste Jaren gebouwt' en Grave staat afgebeeld in afbeelding P van het boek, waarbij wordt opgemerkt dat deze afbeelding niet veel verschilt met die van de vesting Huningen in de Elzas welke hij 'bij een Liefhebber gesien' had. Huningen zag er echter in werkelijkheid heel anders uit.

De door Coehoorn verworpen Franse methode was gebaseerd op een in 1645 gepubliceerd boek van de Franse vestingbouwer Comte de Pagan³ en is vooral bekend geworden doordat ze op grote schaal is toegepast door de bekende Sebastian Leprestre de Vauban (1633-1707). Menno van Coehoorn's voornaamste bezwaar tegen de Franse methode is de grote kwetsbaarheid van de bastionsflanken en van de bekleedingsmuren. In Naarden en Grave is deze het gevolg van de te grote breedte der grachten. Daardoor zijn grote delen der muren rechtstreeks te zien – en door beschieting te vernielen – uit het voorterrein van de vesting. Bovendien ligt daardoor de bedekte weg zover naar voren dat hij onvoldoende ondersteund kan worden vanaf de hoofdwal. Bij Grave komt daar nog bij de grote kwetsbaarheid van de muur langs het rivierfront.

Coehoorn gaf aan hoe de bezwaren van de Franse methode kunnen worden vermeden. Zijn aanpak staat bekend als de Nieuw-Nederlandse vestingbouw. In 1694 werd hij benoemd tot ingenieur-generaal der fortificatiën. Hij zou toen niet alleen zijn denkbeelden in de praktijk gaan brengen, maar ook de grondslag leggen voor een ingenieurskorps dat tot ver in de 19de eeuw gebruik zou maken van de Nieuw-Nederlandse vestingbouwmethoden.

Maar in 1678 was het nog niet zo ver. Toen de Nederlandse Republiek voor de noodzaak stond een nieuw vestingstelsel op te bouwen, werden voor de vormgeving van de nieuwe vestingen de Franse voorbeelden nagevolgd. Overigens geheel in overeenstemming met wat in die dagen ook op ander gebied gebeurde. Om dicht bij de vestingbouw te blijven: in de burgerlijke bouwkunst werd in dezelfde periode de Hollandse bouwkunst verdrongen door de Franse.

Hoe is nu de 'Fransche methode' in de Nederlandse vestingbouw doorgedrongen? Deze vraag is al bijna een eeuw geleden gesteld door generaal Fabius.⁴ Ook Schukking heeft zich er mee bezig gehouden.⁵ Een bevredigend antwoord is nog altijd niet gegeven. De geschiedenis van de vesting Grave brengt het echter een stap naderbij. Op 11 april 1680 besloot de Raad van State Grave te versterken 'volgens het plan door den Ingenieur Storff geformeert'.⁶

Wie was deze ingenieur Storff? Tot voor kort was over hem niet veel meer bekend dan dat hij van omstreeks 1678 tot 1684 ingenieur-generaal en kolonel in dienst van de Staten Generaal is geweest, een huis had gehuurd in de Juffrouw Idastraat en een stal in de Koediefstraat in Den Haag, daar een grote staat voerde en dat hij veel schulden had.⁷

Het was niet eenvoudig om meer te weten te komen en het is nu ook duidelijk geworden waarom: Paul Storff de Belville was een avonturier die door heel Europa heeft rondgezworven.

Na zijn verblijf in Nederland kwam hij in 1684 in dienst van de Republiek Venetië. Zijn sollicitatiebrief is bewaard gebleven en daarin beschrijft hij zijn militaire loopbaan.⁸

DOORLUCHTIGE VORST

De eerste militaire betrekking die ik Coll. Storf de Belville heb gehad na te zijn geweest twee jaar vrijwilliger in een Regiment, was Kapitein-luitenant van Het Regiment van Baron Johan Jacob Volfs, Gouverneur van Stettin en vervolgens Kapitein in het Regiment van Generaal-Majoor Feersen, Gouverneur van Stralsund in Pommeren. In welke tijd ik heb gediend bij de belegeringen van Kopenhagen en Stettin – in de eerste van buitenaf, in de andere binnen (de stad).

De vrede gesloten zijnde en de regimenten gereformeerd ben ik gaan zoeken naar een andere aanstelling in Polen, maar voorzien hebbende dat het leger te veraf was om het te kunnen bereiken, ben ik door Duitsland gekomen en vindende hier in Venetië de Baron Friesheim Coll, maakte deze mij Kapitein van zijn Regiment, waarmee ik heb gediend op Kreta. Vervolgens terugkerende naar Zante scheepde ik in naar Spanje, alwaar aangekomen, ik werd aangesteld tot Serg. Maj. (generaalsrang) in het Spaanse leger tegen de Portugezen. Maar Don Juan van Oostenrijk gelicentieerd (ontbonden) zijnde, en in zijn plaats gekomen Generaal Caracena, hebben veel officieren waaronder ikzelf, zich uit Spanje teruggetrokken.

Dan gekomen in Heidelberg, heeft de Doorl. Keurvorst mij deze vesting doen versterken als ook Mannheim, welke werken de eerste waren die ik als Ingenieur-Generaal maakte.

In het jaar 1666 werd ik aangesteld als Luitenant-kolonel in het Regiment van Baron Chinighbergh (?) in dienst van de Spaanse Kroon. Nadat vrede was gesloten tussen de Spanjaarden en de Fransen, werd ik beroepen naar Engeland, alwaar ik direct na aankomst ben aangesteld tot Coll. en Ingenieur-Generaal en in die eerste jaren heb ik Plymouth in Engeland versterkt. Op het eiland Wight – Yarmouth en Kacebrich (Carisbrooke?) Castle en in Ierland nabij Rings Eele (Kinsale?) beroemde zeehaven, heb ik doen aanleggen het nieuwe fort genoemd Fort Carolino (Charles Fort) en hersteld de fortificaties van Limsik (Limerick?).

De Fransen Maastricht belegerende en 's Konings zoon, de Hertog van Monmouth zijnde Generaal der Fransen, werd ik op order van de (Eng.) Koning aangesteld tot Adj.-Generaal van genoemde Hertog. Maastricht genomen zijnde, ben ik ca. 3 jaar in Frankrijk gebleven met de toestemming v. d. Engelse Koning, tot mijn volledige voldoening, om te kunnen zien en leren de Franse wijze van oorlogvoering, welke tijd ik heb gediend als 1e Ingenieur met de Heer Voban (Vauban), Ing.-Generaal en ook als commandant van de 4e compagnie Fuseliers in Vlaanderen, alwaar ik Kortrijk heb versterkt en gediend in de belegeringen van Maastricht, zoals boven vermeld, Valenciennes, Condé, Dinant, Thuin en andere. In Frankrijk hebbende Scudi 2688 p.j. behalve de toelage van de Engelse koning. Teruggeroepen dan na de drie jaren door de Eng. Koning, ben ik daarheen gegaan in gehoorzaamheid aan Z. Majt. waar ik bleef totdat de heer Prince van Oranje mij vroeg – met genadige instemming van Z. Majt. – de Staten Generaal van Holland te dienen in de kwaliteit van Ingenieur-Generaal, tegen een beloning van 2000 scudi p.j. – en f 10, – per dag wanneer ik de vestingen ging bezoeken – en voorts een bijzondere premie, voor alle tekeningen die ik maakte – behalve (van) die (plaatsen) waarvan ik Coll. was – van 1000 scudi p.j. In Holland zijnde heb ik (er) versterkt en tot de fundamenten doen vernieuwen Naerden, Grave, Breda, Sasvangent, die thans worden beschouwd als de sterkste vestingen van Europa zoals blijkt uit mijn eigen plans die ik Uwe Doorl. voorleg.

Ik heb verder de versterkingen van Campen, Bolduc (Bois-le-Duc) en Bergopsoon gewijzigd. En onlangs hooft de Koning van Denemarken mij aan mij aan te stellen tot zijn Generaal-Majoor van de Infanterie en zijn Ingenieur-Generaal, welke eer ik niet heb kunnen aanvaarden om persoonlijke redenen.

Alzo, niet kennende (vervullen) noch wensende de post van Ingenieur-Generaal van de Serenissima Republica (Venetië), die zo gerechtvaardigd en zo verdienstelijk wordt bezet door de Illustere Ridder Verneda en gezien ik in 1673 ben aangesteld tot Coll. van Z. Britse Majt, verzoek ik Uwe Doorl. nederig mij te vereren met de betrekking van Sarg. te Maggior di Battaglia d' Infanteria, opdat ik Haar kan dienen met meer eer en meer voordeel in bovengenoemde functie van Ingenieur in dienst van de Ser. ma Rep. ca. Voor wat mijn beloning aangaat moge ik mij verlaten op Uwe Doorluchtigheid, Haar verzoekende in aanmerking te nemen de beloningen die Andere Vorsten mij toekenden, zoals boven vermeld.

OPV G 103 in het Algemeen Rijks Archief stelt voor de vesting Grave vóór het beleg van 1674. De hoofdwal van 5 gebastioneerde fronten is van kort na de overgang van de stad naar de Staten in 1577. Er zijn vele buitenwerken aan toegevoegd door de Spanjaarden tussen 1586 en 1602 en door de Staten na de herovering in 1602.

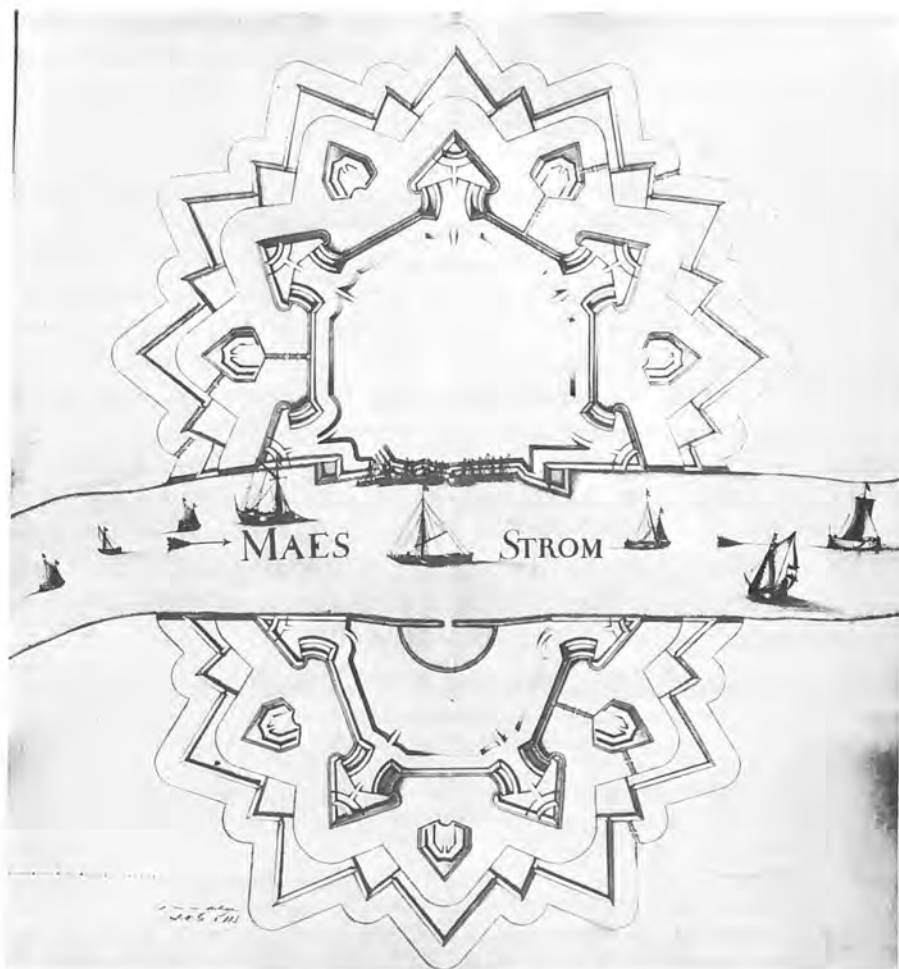
Zijn militaire loopbaan begint in het Zweedse leger tijdens de Zweeds-Deense oorlog (1658-1660). Daarna dient hij bij de Venetianen op Kreta tegen de Turken en in het Spaanse leger tegen de Portugezen. In 1666 wordt hij ingenieur generaal van de Keurvorst van de Palts en ontwerpt vestingwerken voor Heidelberg en Mannheim, maar in 1667-1668 is hij al weer in het Spaanse leger in de oorlog tegen Frankrijk. Dan volgt opnieuw een tijd van vestingbouw als ingenieur-generaal en kolonel in dienst van de Engelse Koning Karel II. Storfte werkte toen in Plymouth, op het eiland Wight, in Yarmouth en, in 1672, in Ierland (Kinsale en Limerick). In 1673 ging hij als adjudant van de Hertog van Monmouth naar het vasteland, waar hij deelnam aan het beleg van Maastricht. Vervolgens is hij drie jaar aan de Fransen uitgeleend waar hij van Vauban de Franse methode, 'la maniera della guerre Francese', leerde, deelnam aan de belegeringen van Valenciennes, Condé, Dinant en Thuin en vestingwerken ontwierp voor Kortrijk. Daarna wordt hij teruggeroepen naar Engeland, maar kort daarna verzoekt Stadhouders Willem III hem naar Nederland te komen als ingenieur-generaal en kolonel in dienst van de Staten Generaal.

In 1678 moet hij hier aangekomen zijn. We zagen al dat er in dat jaar is gestart met een uitgebreid vestingbouwprogramma. In het kader daarvan ontwierp Storff o.a. de nieuwe vesting Grave. Hij kreeg ook het oppertoezicht op de bouw van deze vesting tot hij eind 1683 of begin 1684 ons land overhaast verliet. In juli 1683 begonnen de bekladingsmuren van de nieuwe bastions in Grave te scheuren. Er wordt gekonstateerd dat er ernstig was geknoeid met de paalfunderingen en het metselwerk. Eerst wist Storff de schuld nog op zijn ondergeschikte ingenieurs Neuville en Menting en op de voortvluchtige aannemers te schuiven, maar in oktober waren er voldoende aanwijzingen om ook hem te arresteren. Wat er hierna precies gebeurd is, wordt uit de archieven niet duidelijk, maar een feit is dat op 10 januari 1684 bleek dat Storff voortvluchtig was en dat hij 5 dagen later verbannen werd en bij verstek ter dood veroordeeld.⁹ Ook uit Storff's sollicitatiebrief in Venetië worden we niet wijzer want deze zwijgt over die gebeurtenissen als het graf. Over zijn verblijf in Nederland vermeldt deze brief dat hij verbeteringen ontwierp voor de vestingen Kampen, 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom en volledig nieuwe plannen voor Naarden, Grave Breda en Sas van Gent, 'che sono al presente stimate le Piazza piu forte dell'Europa': die thans als de sterkste steden van Europa worden beschouwd.

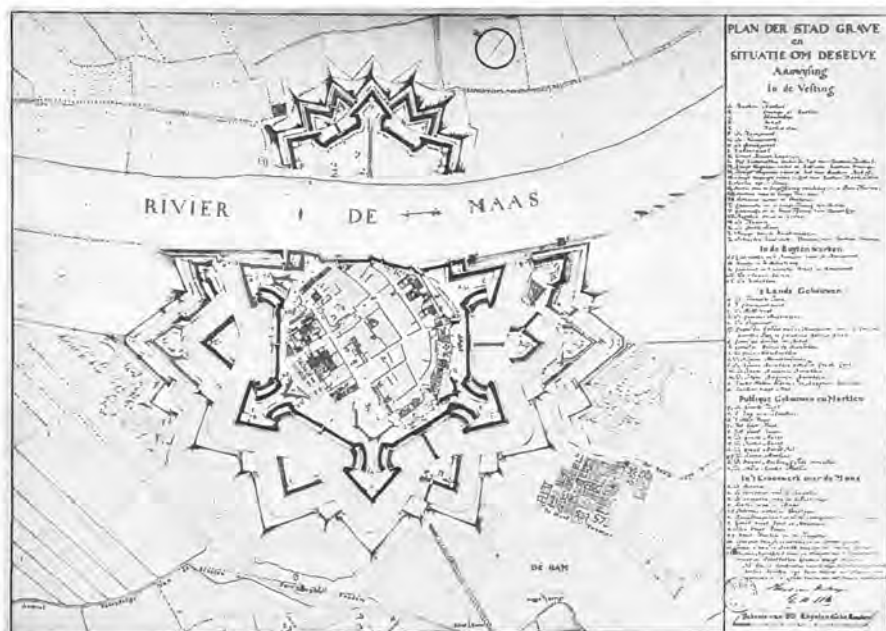
Storff claimt hiermee de man te zijn die de Franse methode in Nederland heeft ingevoerd. Men kan deze claim niet zo maar afdoen als grootspraak van een frauduleuze, voortvluchtige avonturier. Wat hij zegt over zijn verblijf in Engeland en Ierland wordt door onafhankelijke bronnen bevestigd.¹⁰ Dat geldt ook voor zijn bemoeienissen met Grave⁶ en, voor wat Naarden betreft, staat vast dat hij daar heeft gewerkt en daarvoor grote geldbedragen heeft geïnd¹¹ en de bestekken heeft gemaakt voor bastion Promers¹², het eerste bastion dat daar naar de Franse methode is gebouwd¹³.

In de archiefstukken uit deze periode komt steeds meer naar voren dat Stadhouder Willem III zich intensief bezig hield met de bouw van de nieuwe vestingwerken. Daarbij zal hij ook technische adviezen hebben ingewonnen. Bij de Nederlandse ingenieurs, die in de oude tradities waren opgeleid waren deze niet te krijgen. Het is dus zeker aannemelijk dat de Stadhouder uitging van de adviezen en ontwerpen van ingenieur-generaal Storff, die hij uit Engeland had laten komen en die de nieuwste ontwikkelingen in de Europese vestingbouw bij de bron had meegemaakt. Het is jammer dat geschreven bronnen hierover geen uitsluitel geven; zo komt bijv. Storff's naam niet voor in de bewaard gebleven stukken in het Koninklijk Huisarchief.

De verdere lotgevallen van Paul Storff zijn bekend tot mei 1686. Zijn sollicitatie in mei 1684 kwam net op het goede ogenblik, want Venetië was juist begonnen aan een nieuwe oorlog tegen de Turken. Storff werd benoemd tot Sargente Maggiore di Battaglia, een generaalsrang rechtstreeks onder de bevelhebber van de landstrijdkrachten. De Venetianen veroverden in 1684 en 1685 de westkust en een deel van de zuidkust van de Peloponnesos¹⁴. Op 30 maart 1686 onderscheidde Storff zich bij het ontzet van de vesting Chiefala¹⁵.

Na het beleg van 1674 werd de oude vesting Grave geheel gesloopt.
 In 1680 begon de bouw van de nieuwe wallen naar het ontwerp van ingenieur Storff. OPV
 G 102 stelt waarschijnlijk dit ontwerp voor. Alleen de 4 gebastioneerde fronten rond de
 stad op de linker Maasoever zijn hiervan uitgevoerd; ze kwamen klaar in 1690.

Grave in 1758, OPV G 135. Vergeliken bij 1690 zijn er twee veranderingen.
Op de rechteroever is tegenover de stad in 1699-1700 een kroonwerk gebouwd naar ontwerp van Menno van Coehoorn. Aan de stadszijde zijn in 1736-1737 bij de Maasdijken voorwerken gebouwd naar ontwerp van ingenieur Hertell.

Op 1 mei 1686 wordt vermeld dat hij een plan maakte voor het herstel van een muur van de vesting Koron. Maar kort daarna wordt in Venetië bekend dat hij in Nederland veroordeeld is. Hij wordt 28 mei 1686 met verlof gezonden en krijgt 3 maanden de tijd om zijn vonnis herroepen te krijgen. Lukt dat niet, dan zien ook de Venetianen geen emploti meer voor hem¹⁶. In de Nederlandse archieven is er geen enkele aanwijzing dat hij ooit een poging tot herziening van zijn vonnis heeft gedaan.

Paul Storff verdwijnt daarmee uit ons gezichtsveld op even geheimzinnige wijze als hij eerder in verschenen was. Hij was een late vertegenwoordiger van de huursoldaten die in de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw van land tot land en van oorlog tot oorlog trokken. In Storff's dagen liep hun tijd ten einde. Steeds meer regeringen gingen gebruik maken van legers met een vast officierskorps en geworven uit de eigen bevolking.

¹ Ten Raa en De Bas - Het Staatse leger, dl.IV - Breda, v.a. 1911.

² Versterckinge des vijfhoeks met alle sijne buitenwerken - 1682 Wederlegginge der Architectura Militaris - 1683.

- ³ Blaise François Comte de Pagan – Les fortifications – Paris, 1645
⁴ A. N. J. Fabius – De wallen van Naarden – Mil. Spect. 1887
⁵ C. A. de Bruyn en W. H. Schukking – Naarden 1350-1950 – Leiden, 1950, blz. 50
⁶ Alg. Rijks Archief, 's-Gravenhage – Resolutiën Raad v. St. 11-IV-1680.
⁷ A. J. Servaas van Rooijen – De Navorscher 38 (1888) 105; 40 (1890) 101 Gem. Arch. 's-Gravenhage – 12 notariële akten.
⁸ Archivio di Stato, Venezia – Senato Terra reg. 204, cc 199 v-200.
⁹ Alg. Rijks Archief, 's-Gravenhage – Resolutiën Raad v. State 1683/1684.
¹⁰ R. Loeber – Biographical dictionary of engineers in Ireland 1600-1730, Irish Sword 13 (1979) 304.
¹¹ Gem. Arch. Amsterdam – Burgemeestersarch. post G, omslag N1-3.
¹² Gem. Arch. 's-Gravenhage, Not. Arch. 840, blz. 447/448.
¹³ De Bruyn en Schukking z.b., blz. 59.
¹⁴ O. Dapper – Morea – Amsterdam, 1688.
¹⁵ Gino Damerini – Morosini – Milaan, 1929, blz. 223.
¹⁶ Archivio di Stato, Venezia – Provveditori da Terra e da Mar, filza 1118, Disp. 73 e 75.

Waalre, januari 1981

J. S. van Wieringen

Ende

Compareerde mede de heer Paulus Storff
 Ingenieur-generael Dewelcke verclaerde
 sich met voorestaende gedeposeerde
 te conformereen; presenteerende de Deponenten
 Desnoot en gerequireert werdende, desen
 met solemneelen eede nader met eede te
 affirmeeren. Aldus gedaen en gepasseert in den
 Hage enz.

(Handwritten signatures and notes follow, including 'Desnoot en gerequireert werdende' and 'Aldus gedaen en gepasseert in den Hage enz.')

Slot van de notariële akte 447/448, inv. no. 840 van 10.12.1682 in het Gemeente Archief 's-Gravenhage over het bestek van bastion Promers te Naarden. De tekst luidt:
 Ende compareerde mede de Heer Paulus Storff Ingenieur-generael Dewelcke verclaerde sich met voorestaende gedeposeerde te conformereen*; presenteerende de Deponenten Desnoot en gerequireert werdende, desen met solemneelen eede nader met eede te affirmeeren.
 Aldus gedaen en gepasseert in den Hage enz.

* ende op ende na tformereen vant bestecq en plaen noijt van andere gedachten te zijn geweest ofte te hebben connen sijn.

VAN 't TERREPLEIN

Vouwblad 'Vestingwerken' (een buitenlands oordeel)

Faltblatt mit 24 Seiten 24,5x17 cm, 4 Zeichnungen, 22 Fotos. Herausgeber: Afdeling Voorlichting van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, Broederplein 41, 1981.

Es vergeht nicht ein Vortrag, nicht ein Gespräch über die Erforschung und Nutzung von neuzeitlichen Festungswerken, ohne daß ich auf die hervorragende Arbeit der Niederländer gerade auf diesem Gebiet des modernen Denkmalschutzes hinweise. In unserem Nachbarland hat man schon vor Jahrzehnten erkannt, daß Befestigungsbauten eine wichtige Gruppe innerhalb der Vielzahl an baulichen Relikten aus der Vergangenheit darstellen. Das Besondere an der dortigen Monumentenzorg ist die Tatsache, daß Festungswerke mit der sie umgebenden typischen Natur – Flora und Fauna – geschützt, restauriert, behutsam rekonstruiert und zugänglich gemacht werden!

Im auftrag des Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk hat der Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist eben in großer Auflage ein Faltblatt 'Vestingwerken' herausgegeben. Die Bearbeiter stellen Übereinstimmungen von Verteidigungswerken gegen Naturkräfte und feindliche Armeen fest, gemeint sind das planmäßig eingesetzte Wasser, die Wälle und Deiche, durch die das Land trockengelegt, aber auch Invasoren auf nötigen Abstand gehalten wurden. Das gilt für alle in Holland nachweisbare Befestigungsperioden von der Römerzeit bis in unser Jahrhundert.

Im Text, der auch für uns Deutsche recht gut zu verstehen ist, wird kurz auf die römische Epoche der Grenzbefestigungen eingegangen. Befestigungen gab es auch im Mittelalter, wo

der Adel sich meist im offenen Land in Kastellen sicherte und die Bürger sich in umwallten Städten schützten. Schwerpunkt der Veröffentlichung aber sind die Befestigungen der Neuzeit, die im 16. Jh. mit der Übernahme der bastionierten Front aus Italien beginnt und gerade in den Niederlanden – auch in den überseeischen Handelsniederlassungen und Kolonien – variiert und weiterentwickelt wurde. Der vermehrte Einsatz von Pulvergeschützen auch als Verteidigungswaffe erzwang bekanntlich die neue Grundrißausbildung für Verteidigungswerke permanenter Art, aber auch für Feldbefestigungen, Schanzen.

In Holland entwickelten die Ingenieure in Ermangelung an Natur- und Kunststein die für das Land typische Bastionärbefestigungsarten, die Alt- und Neuniederländische Manier. Hinweise auf den großen Gegenspieler Vaubans, Menno van Coehoorn († 1704), fehlen nicht. Seinen Namen trägt auch eine Stiftung, die sich seit 1932 dem Erhalt und der Nutzung niederländischer Festungswerke widmet: Stichting Menno van Coehoorn. Ein bedeutender Teil niederländischer Befestigungstechnik betrifft die planmäßigen Inondationen. Befestigte Städte wurden bald in befestigte Linien einbezogen. Eine Tabelle gibt 46 Befestigungen (und das sind längst nicht alle sehenswerten Anlagen in Holland) an, deren Werke heute noch weitgehend erhalten sind. Eine Grundrißzeichnung führt die wichtigsten Begriffe der Befestigungstechnik auf, Begriffe, die so international geworden sind wie die verschiedenen Befestigungsarten auch.

Der Abbildungsteil bringt einige Luftbilder von Festungen wie Naarden, Hulst, Bourtange, deren Grundrißausbildungen immer wieder faszinieren, Reproduktionen seltener Kupferstiche, Ausschnitte von Modellen. Auf die letzte für Holland notwendig gewordene Befestigungsepoche weisen Fotos von stahlarmierten fertiggegossenen Betonkasematten für die Eisenbahnverteidigung von 1939 hin.

Die als Dokumentation im Sinne eines Abrisses der Befestigungskunst und -technik auf niederländischem Boden anzusprechende Veröffentlichung wird ganz sicher den Intentionen der Herausgeber entsprechend das Verständnis vieler Bürger und Holland-Besucher für den Erhalt von Festungswerken schärfen. Es ist dem Blatt eine weite Verbreitung insbesondere unter der Jugend zu wünschen, damit Vestingwerken in Holland weiter eine Zukunft haben als 'monumenten en als natuureservaten'.

Hartwig Neumann

Jaarverslag Rijksplanologische Dienst 1979

Uitgave Staatsdrukkerij 's-Gravenhage 1980.

Ingenaaid 19 x 26 cm; 282 blz.

Het boekwerk bevat het gebruikelijke verslag over de ruimtelijke en ruimtelijk relevante ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten. Voorts, eveneens gebruikelijk, een verslag van de werkzaamheden, de samenstelling van de vele commissies, die op dit gebied actief zijn, enz. Dit alles rijk voorzien van statistisch cijfermateriaal, grafieken en veelkleurig (welsprekend!) kaartmateriaal.

In het vorige jaarverslag was een afzonderlijk deel gewijd aan ruimtelijke ontwikkelingen in Europa; deze keer is een deel speciaal gewijd aan de Noordzee. In een zeer belangwekkende beschouwing komen de verschillende aspecten aan de orde, alsmede een visie op het toekomstig Noordzeebeleid.

J.S.

FUSILLADEPLAATS OP HET FORT BIJ RIJNAUWEN

Op het terrein van het fort werden in de jaren '41-'45 vele verzetsstrijders gefusilleerd. De gedenktekens in de naaste omgeving geraakten, nadat het fort door Defensie was afgesloten, in verval. Op initiatief en onder leiding van onze begunstiger de heer B. A. Verrips te Bunnik werd in het voorjaar van 1980 de restauratie ter hand genomen. Met medewerking en/of financiële steun van de Gemeente Bunnik, de Rotaryclub Bunnik, de Nationale Fed. Raad van het v.m. Verzet Nederland, alsmede 575 TD Centrale Werkplaats Utrecht, werd de gedenkplaats hersteld, beplant en van een hek voorzien (het ruim honderd jaar oude hek is afkomstig van de v.m. Van Sypesteijnkazerne te Utrecht).

Op 4 mei 1980 werd in aanwezigheid van honderden nabestaanden en andere belangstellenden ter plaatse een gedenkdienst gehouden en werd de gedenkplaats door burgemeester drs. J. V. M. Steegmans onder de hoede van de Gemeente Bunnik gesteld.

J.S.

Tentoonstelling 'Bolwerken als Stadsparken

In de afdeling Bouwkunde der Technische Hogeschool Delft (Berlageweg 1, in Delft-Zuid) wordt in de periode van 7 september tot en met 2 oktober 1981 een tentoonstelling gehouden onder het motto: '*Bolwerken als Stadsparken*' met nadruk op het ontwerp van stadswandelingen op in de 19de eeuw geslechte wallen.

Het gebouw aan de Berlageweg is per auto het best te bereiken door de afslag Delft-Zuid van de weg Rotterdam-Den Haag te nemen en deze, richting TH-wijk te volgen.

Foto Zeylemaker, Zutphen.

MTS-ers werken aan stadsmuur te Zutphen*

(Zutphens Dagblad – 22 april 1980)

Vol goede moed en enthousiasme zijn gisteren enkele tientallen leerlingen van de MTS uit Deventer begonnen met een één week durend project.

Onder toezien oog van twee leraren werken 14 leerlingen van de eerste MTS-klas aan de verfraaiing van de stadsmuur en de beide waltorens van het Armenhage.

Het is dit jaar voor de Deventer MTS de derde keer, dat er een week lang aan een project wordt gewerkt. Eerder waren het vijf- en tienjarig bestaan van de school aanleiding tot het aanpakken van bepaalde projecten. Dit jaar, bij het vijftienjarig jubileum van de school, besloten leerlingen en docenten niet één maar liefst 18 projecten in stad en streek bij de kop te pakken. Zo worden behalve in Zutphen ook karweien in Deventer, Gorssel, Wijhe en Olst aangepakt. De uitverkoren projecten zijn speciaal die zaken, waarvoor op dit moment (nog) geen geld beschikbaar is.

De torens aan het Armenhage worden deze week dus stevig onder handen genomen. Behalve het bikken van de oude, zeldzaam geworden kloostermoppen (stenen) worden ook zwerfstenen gesorteerd en wordt de omgeving schoongemaakt. Bovendien werken de aspirant-technici aan het toegankelijk maken van de toren en het herstellen en waterdicht maken van de houten wand.

* Wij plaatsen dit bericht met grote waardering voor de positieve instelling van de Deventer MTS-schoolleiding en leerlingen ten opzichte van historisch monumentenbezit (Red).

HET ANTI-TANKKANAAL ROND ANTWERPEN

Uitstap van de Simon Stevinstichting op zaterdag 13 september 1980

Het anti-tankkanaal ten noorden van Antwerpen was het doel van de jaarlijkse uitstap van onze zusterorganisatie, de Simon Stevinstichting. De excursie stond onder de beproefde leiding van de heer J. de Hasque, foto midden, die over dit onderwerp een speciale studie gemaakt heeft.

De reis werd gemaakt met een bus van de Vlaamse Toeristenbond. Drie gedeelten van het anti-tankkanaal werden te voet verkend.

Aan het begin en het eind van de excursie werd kennis gemaakt met het schrikbeeld van de Duwvaart of het Duwvaartkanaal. Daar, bij de Schelde en bij het Albertkanaal, is men begonnen met het graven van dit kanaal, dat over de gehele lengte de anti-tankgracht zal moeten volgen. Uitvoering van dit onzalige plan, waarvan het economische voordeel nog niet bewezen is, zou leiden tot de sloop van alle bunkers en andere werken uit 1938-40, tevens tot het verdwijnen van vijf forten en twee schansen van de oude kringstelling Antwerpen. De Schans van Berendrecht is al geheel verdwenen en Fort Brasschaet is al afgebroken! Gelukkig liggen de werken aan de Duwvaart op dit moment geheel stil.

De drie trajecten die te voet afgelegd werden waren:

1. Albertkanaal – Fort van 's-Gravenwezel.
2. de sector bij de Schotenvaart (Kanaal Antwerpen – Turnhout).
3. Fort Stabroeck – Schans van Smoutakker.

In het eerste traject was er gelegenheid tot het bezichtigen van de Schans van Schilde. Deze vertoonde duidelijk de oorlogsschade uit augustus 1914, toen de Belgen het centrale betongebouw opgeblazen hebben.

Dit oude fort was met mitrailleurkazematten versterkt en maakte deel uit van de verdediging van het anti-tankkanaal.

Tijdens de tweede wandeling smaakten de deelnemers het genoegen voorgelicht te worden door de voormalige reserve-luitenant de heer R. van Tieghem, die in 1940 tot taak had de plaats te verdedigen waar de weg Schoten- Brecht het anti-tankkanaal kruiste. Op dezelfde plaats waar hij 40 jaar geleden het commando voerde, vertelde de heer Van Tieghem nu over zijn belevenissen van toen: hoe bleek dat de troepen links en rechts van hem zich teruggetrokken hadden en hoe hij met zijn compagnie kruipend op Antwerpen teruggetrokken is.

Tijdens de derde wandeling was er gelegenheid tot bezichtiging van het Fort van Stabroeck, eigendom van de tandarts A. Callens. Dit fort uit 1907 was nog vrij gaaf: slechts de geschutskoepels ontbraken. In verband met het vocht waren de meeste gronddekkingen afgegraven, wat het fort een wat vreemd aanzicht geeft. De kazerne met de grote keelbatterij, de flankcaponnières en de grote reverscaponnière waren nog in welstand.

Opvallend waren de gerestaureerde Duitse opschriften uit 1914-18, die men onlangs wat opgefrist had ('Kehlbatterie links'). De heer Callens leidde het gezelschap zelf rond door het fort en menige liefhebber zal jaloers op hem zijn geweest.

In deze sector vielen de tientallen Duitse bunkers op (schuilplaatsen en kazematjes) uit de Eerste Wereldoorlog waarmee het vlakke landschap bezaaid leek. Eens was dit de laatste verdedigingsgordel tegen Nederland!

Na de laatste wandeling, tijdens welke ondermeer een sluis werd bezocht, waarvan de overloop tijdens de natte zomer 1980 goed gefunctioneerd had (!), werd met de bus de terugtocht naar Antwerpen ondernomen.

Namens de deelnemers bedankte de heer A. Galland de heer De Hasque voor zijn boeiende en interessante toelichting en de goede voorbereiding van deze – door goed weer begunstigde – zeer geslaagde excursie.

Een sluisbunker in het anti-tankkanaal.

Het anti-tankkanaal

Dit kanaal maakte deel uit van de Versterkte Stelling Antwerpen (V.S.A.). Het moest de stad en de haven beschermen tegen een tegenaanval vanuit het noorden.

Met de werken werd in 1938 aangevangen en in 1940 was het geheel in hoofdzaak voltooid. Het kanaal heeft een lengte van ongeveer 40 km en het verbindt de grachten van de forten van de oude kringstelling, die liggen tussen de Schelde en het Albertkanaal.

De waterdiepte was ongeveer twee meter en de bodem was vlak met een breedte van minstens zes meter. De kanten waren schuin. Vóór de gracht was een strook van 100 meter breedte volledig ontbost.

Het grootste probleem bij de aanleg van het kanaal waren de niveauverschillen. Bijkomende problemen de vele doorsnijdende waterlopen en wegen. Het grootste niveauverschil (tussen Schotenvaart en Schelde) bedroeg 14,50 meter. Het gehele anti-tankkanaal werd nu in 15 panden verdeeld, die door 14 sluizen van elkaar gescheiden werden. Boven op al deze sluizen bouwde men zware bunkers van waaruit de sluis bediend kon worden. Tevens was zo'n bunker een dubbele mitrailleurkazemat voor flankerend vuur, dus voor vuur langs de gracht. De schietgaten werden door dikke muren tegen frontaal vuur beschermd. Bij sluizen met een groot niveauverschil waren aan de laagwaterkant soms twee schietkamers boven elkaar in de kazemat aanwezig. Aan de achterkant van de kazematten was steeds een overloop voor extreem hoge waterstanden. Elke sluisbunker werd geflankeerd door een zogenaamde dochterbunker.

Het gehele kanaal werd gevoed vanuit het midden en wel door de Schotenvaart. Aan beide kanten ervan waren inlaatsluizen die ook weer door kazematten beschermd werden. Deze kazematten vertonen schade uit 1944, toegebracht door Canadese tanks.

De Antwerpse bunkers hebben een vreemde camouflage, bestaande uit betonnen schubben, die ook wel 'eitjes' genoemd worden. Oorspronkelijk waren de kazematten bespoten in groen en zwart.

Opvallend zijn de handgranaatkokers voor de nabijverdediging der ingangen, die bij Nederlandse kazematten helemaal niet voorkomen.

Waar minder belangrijke wegen het kanaal kruisten, werden bruggen gelegd die in tijd van oorlog verwijderd konden worden. Op belangrijke wegen kwamen stalen versperringen, de zogenaamde Cointethekken.

Tenslotte waren er de vele kruisende waterlopen waaronder verscheidene belangrijke beken, zoals de Kleine en de Grote Schijn. Dergelijke beken waren gevaarlijk als ze met de gracht in verbinding stonden, omdat de vijand deze er mee af kon tappen. Gekozen werd voor een oplossing met duikers, waarbij het water van de beken onder het kanaal door geleid werd. Overigens werd niet het hele kanaal – dat voor een gemakkelijker verdediging een flauw zigzag-tracee had – door de kazematten bestreken. Achter het kanaal lag infanterie in loopgraven, die, gesteund door veldartillerie, de eigenlijke verdediging voerde. Er was zelfs een tweede linie waarin ook bunkers gevonden werden, maar veel waren dit er niet.

De gehele anti-tankgracht werd verdedigd door tien regimenten infanterie, elk van drie bataljons, die echter uit oudere lichten bestonden. Hoewel de Duitse troepen een groot deel van de oostelijke oever van het kanaal bereikt hadden, deden ze niet veel moeite het te overschrijden. De echte aanval had plaats vanuit het zuiden.

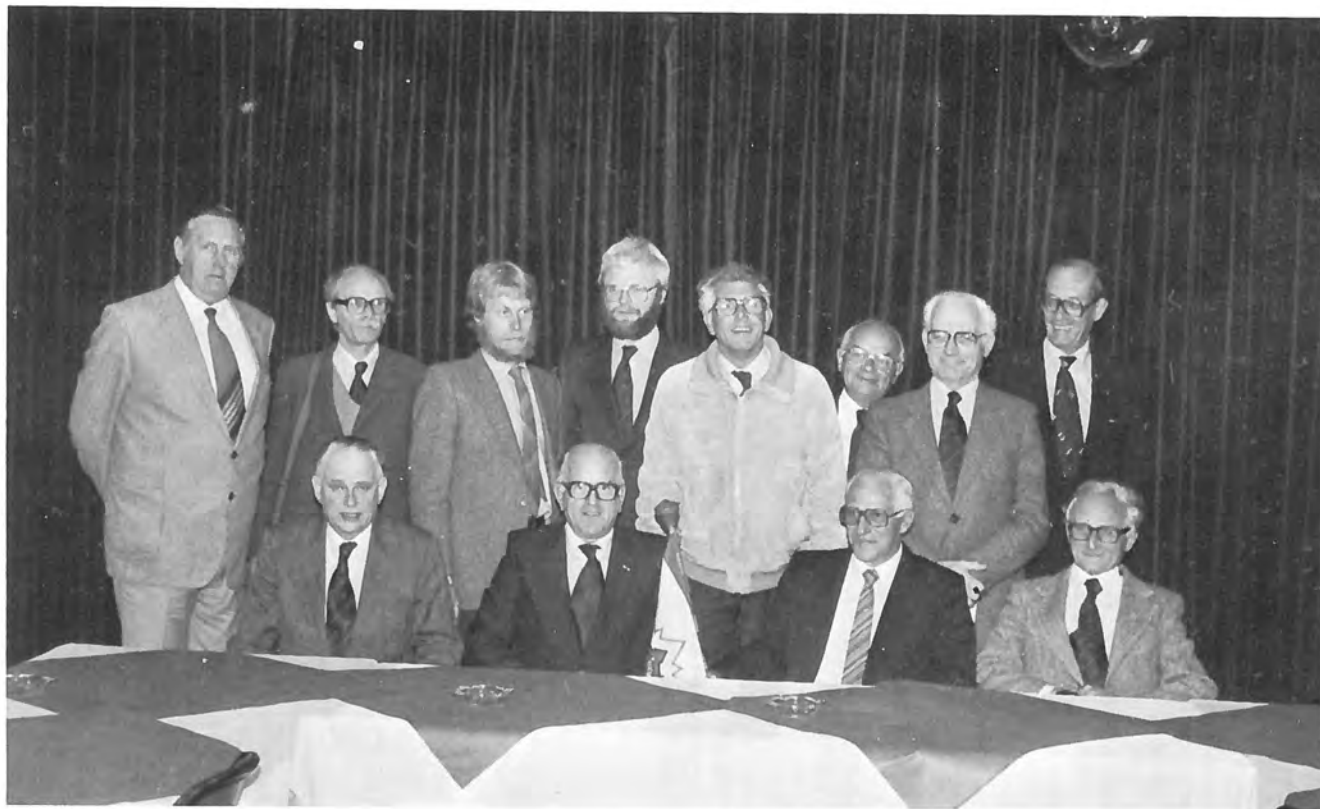
Tenslotte zij vermeld dat het Defensiekanaal in de Nederlandse Peel-Raamstelling grote overeenkomst vertoont met het Antwerpse anti-tankkanaal. Ook het Defensiekanaal was verdeeld in panden, die van elkaar gescheiden waren door één meter dikke betonnen muren, waarin schuiven voor de waterbeheersing. Achter elke stuw lag voor de verdediging een mitrailleurkazemat (stekelvarken), half ingegraven in de wal achter het kanaal. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat langs het Antwerpse kanaal geen wal voorkomt.

Van de werken langs het anti-tankkanaal is nog heel veel te zien. Langs grote delen ervan lopen wegen of fietspaden, die een bezichtiging vergemakkelijken.

Een bezoek aan dit interessante, weldoordachte werk van versterkingskunst is zeer de moeite waard!

De keelbatterij van het Fort van Stabroek.

De op 4 oktober 1980 te Rhenen aanwezige correspondenten en commissieleden.

1e rij v.l.n.r. de heren J. C. Hopperus Buma (†), ~~J. Combrink~~^{J. Combrink}, H. van der Steeg en G. Koppert.

2e rij J. Agema, J. S. van Wieringen, Ad Littel, G. Gerrits, B. Oele, G. van der Wel, A. J. Tempelman en M. G. L. van Schouwenburg.

^x M. H. WILDEROM

Leest u mee?

Feiten en meningen over recente publicaties

Perfekte afteekeningen der steden van de XVII Nederlandsche Provinciën in platte gronden.
Door Frederick de Wit.

Facsimile-druk door B.V. Uitgeverij W. van Hoeve, Amsterdam 1980; prijs f 595,-.

Ter illustratie van de fortificaties die veel steden gedurende de zeventiende eeuw verbeterden volgens het (wat later genoemd werd) nieuw nederlandse stelsel is de atlas van Frederick de Wit buitengewoon interessant. Uit pure verdedigingsoverwegingen en vanwege het feit dat de steden nu eens bij stukjes en beetjes dan weer grote gebieden tegelijk een nieuwe uitleg maakten, moesten veel steden hun wallen en bastions verleggen en uitbreiden met soms zeer complexe voorwerken. Dat is allemaal na te slaan in deze stedenatlas die kort voor 1700, het is niet precies bekend wanneer, verscheen.

Omdat deze atlas buitengewoon zeldzaam geworden is – het enige niet al te lastig te raadplegen exemplaar berust in het Plantin Moretusmuseum te Antwerpen – komt de uitgever de historici zeer tegemoet met de schitterend verzorgde facsimile-uitgave. Met 129 meest dubbelbladige kaarten zijn plattegronden of vogelvluchtkaarten van 138 steden en forten in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden verbeeld. De Wit heeft de kaarten niet alle vervaardigd, maar hij heeft flink gebruik gemaakt van de albums die Blaeu en Janssonius al vóór hem uitgegeven hadden. Een deel van de kaarten heeft de Wit bewerkt naar de situatie die hij aantrof. De los in de facsimile-uitgave gestoken inleiding behandelt deze verhoudingen en biedt een concordans op citaten, bewerkingen e.d. Erg jammer is het dat in die lijst niet gelijk een bewerking van de nieuwe inhoud is opgenomen, want de facsimile is letterlijk overgenomen en het Antwerpse exemplaar had bij lange na niet meer de volgorde die de inhoudsopgave aangaf. Voor de huidige raadpleger betekent dit bladeren en nog eens bladeren.

Johan Sems (1572 - 1635)

Door Frans Westra

Doctoraalscriptie Geschiedenis

Rijksuniversiteit Groningen 1980.

Het werd tijd dat de kaarttekenaar, landmeter, ingenieur, wetenschappelijk publicist, grenzentrekker, vestingbouwer, stedeboekkundige en speculant Johan Sems eens in een uitgebreide studie aan de orde zou komen. In verschillende artikelen en studies over geografie en cartografie in het begin van de zeventiende eeuw komt Sems wel aan de orde, maar leven en werkzaamheden zijn nog nooit eerder samengevat. Westra heeft de literatuur waar Sems in ter sprake wordt gebracht uitgespit en archiefonderzoek heeft vooral de levensbijzonderheden vollediger gemaakt.

Johan Sems in 1572 in Franeker geboren trok spoedig met zijn ouders naar Leiden. Waar hij zijn opleiding tot landmeter en ingenieur ontving is niet duidelijk geworden. Westra vermoedt dat hij bij 'geometers' in Leiden lessen ontving, maar het kan ook heel goed in Franeker gebeurd zijn waar de wiskundigen Roggius en Adriaen Metius doceerden. In 1599 duikt hij in Leeuwar-

den op, doet opmetingen van de stad waar de sublieme kaart, in 1603 door Pieter Bast in koper gestoken het resultaat van werd. De Bast-kaarten van Franker 1598 en Emden 1599 zouden, te oordelen aan allerlei formele overeenkomsten, die niet uitsluitend aan de graveur te danken kunnen zijn, ook heel goed door Sems getekend kunnen zijn. In 1607 kocht Sems land in het Bunderneuland, een polder die op het Dollardwater veroverd was. Na in 1602 tot landschapslandmeter van Friesland aangesteld te zijn en enkele opmetingswerken in deze provincie te hebben verricht, vertrok hij gedurende de winter van 1610-1611 naar het Groningse en mat daar o.a. buitendijkse landen op en zette de grens uit tussen de Provincie Groningen en het Landschap Drenthe, de zg. Semslijn.

In 1616 is hij in Sleeswijk-Holstein, in Zweden en Denemarken werkzaam voor Christiaan IV, ontwerpt er o.a. de ideaalstad Christianshavn bij Kopenhagen, en is omstreeks 1621 terug op zijn polderbezit in Groningen. Zijn grondaankoop was strategisch want de Langakker- of Nieuweschans werd juist op zijn terrein opgeworpen. De schans staat nog steeds op naam van de ingenieur Matthijs van Voort; Westra heeft belangrijke betalingen gevonden aan Sems. Die betrokkenheid hoeft geen verbazing te wekken, want hij werd sinds zijn terugkeer naar Groningen veelvuldig op inspectietocht langs de schansen gezonden. In die periode (in 1623 te Emden) gaf Sems opnieuw twee studieboeken voor landmeters uit. In 1600 had hij samen met Jan Pietersz. Dou te Leiden ook al theoretische werken laten uitgeven. Het is spijtig dat Westra bij de reconstructie van Sems' leven en werken juist niet op de wetenschappelijke kwaliteiten van de ingenieur is ingegaan. Om Sems' bereiknis voor de stedebouw- en vestingbouwkunde te leren kennen is nadere studie niet overbodig; de basis die Westra met deze scriptie biedt geeft aan dat deze moeite niet vergeefs zal zijn.

Peter Karstkarel

Liefkenshoekia Arx

Dr. J. Belonje

'Het land van Beveren' jg. XXIII nr. 4, december 1980.

Het fort Liefkenshoek, 12½ km stroomafwaarts van Antwerpen gelegen op de linker Schelde-oever, tegenover Lillo, is sedert zijn aanleg in het begin van de tachtigjarige oorlog de meeste tijd in Nederlandse handen geweest en zijn historie zien wij dan ook als een stukje vaderlandse vestinggeschiedenis. Dat dr. Belonje, oud-lid van onze Studiecommissie bereid was om in dit Vlaamse tijdschrift een artikel aan het wel en wee van Liefkenshoek te wijden behoeft dan ook geen verwondering te wekken.

Goed gedocumenteerd, zoals wij dat van hem gewend zijn, belicht de schrijver de belangrijke gebeurtenissen in en om het fort zowel in woelige als in rustige tijden en dat op een heldere wijze. De eerste belegering had reeds plaats toen het fort nog niet voltooid was. Een moedige verdediging kon echter niet beletten, dat op dezelfde dag dat Prins Willem van Oranje door moordenaarshand viel het grootste deel van de fortbezetting eenzelfde lot onderging. Binnen een jaar nadien werd het fort weer op de Spanjaarden veroverd, waarbij het evenmin zachtzinnig toeging. Toen begon de 'Nederlandse' periode, die met onderbrekingen – een succesvolle belegering door de Fransen in 1747 – tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog, en het tijdvak van 1785 (Vrede van Fontainebleau) tot en met de Franse overheersing, tot 1838 heeft geduurd. In het laatstgenoemde jaar werd het fort Liefkenshoek en het fort Lillo aan België overgedragen.

Thans is de Gemeente Beveren eigenaar van Liefkenshoek en de nieuwe bestemming is: recreatieoord. Met dr. Belonje hopen wij dat het vestingbouwkundig monument met kat, keel, wallen, kruitmagazijnen en de stenen beren niet onder de nieuwe bestemming zal lijden.

*Naties, die een uitstekend leger bezitten
hebben geen behoefte aan versterkingen . . .
maar versterkingen zonder een uitstekend
leger zijn waardeloos voor de verdediging.*

Machiavelli

The Maginot Line

by Anthony Kemp

Uitg. Frederick Warne Publishers Ltd London 1981.

Gebonden 14.5 x 22,5 cm; 120 blz.; vele afbeeldingen; prijs £ 7.95

De auteur, die zijn dienstplicht bij de RAF vervuld heeft, zowel in Engeland als op het Europese continent en daarna de studie van de geschiedenis en in het bijzonder de militaire historie ter hand heeft genomen is bij ons bekend als de oprichter en eerste voorzitter van de Fortress Study Group.

Over de Maginot Linie is in de loop der tijden vrij veel gepubliceerd; aan het einde van de jaren twintig doken de eerste persberichten op en in de dertiger jaren verschenen tijdschriftartikelen, die een tikje van de sluier over de magische linie van beton oplichtten. Tijdens, maar vooral na WO II namen de tijdschriftpublicaties toe en er kwamen ook boeken op de markt, die het wel en wee van de linie en haar betekenis voor het verloop van de oorlog tot onderwerp hadden.

Maar een grondige studie over de politieke, economische en militaire factoren, welke tot de bouw hebben geleid was nog niet ondernomen en ook over de technische kwaliteiten hing nog een waas van geheimzinnigheid.

Daarom een nieuw boekje, waarbij Kemp's doel is geweest de mythe te ontzenuwen en de aandacht te concentreren op de realiteit. Hij begint met de situatie van Frankrijk in 1918, zowel politiek als militair, en vervolgt met de beweegredenen die tot de bouw van de beroemde linie hebben geleid en een aantal gegevens over de bouw, de inrichting en de bewapening van de diverse forten. Een hoofdstuk is gewijd aan het Duitse standpunt t.a.v. de Linie.

Na een beschrijving van de oorlogshandelingen toont Kemp de toestand heden ten dage en trekt tenslotte een conclusie uit al zijn bevindingen.

Al met al een vlot geschreven boekje, dat niet als een wetenschappelijk werk bedoeld is, maar wel voldoende aanknopingspunten geeft voor een diepgaande studie, en zeer waardevol voor degene die de Maginot Linie gaat bezoeken.

Die Fossa Eugeniiana,

eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas 1626

Door Rolf-Günther Pistor en Henri Smeets.

Arbeitsheft 32 van de Landeskonservator Rheinland.

94 blz., 82 afb. en een overzichtskaart; formaat A4, paperback.

Uitg. Rheinland-Verlag GmbH Köln (prijs begunstigers f 22,- te bestellen bij Penningmeester M.v.C.)

Na het Twaalfjarig Bestand werd het de Spanjaarden duidelijk dat zij de Nederlanden via militaire acties te velde alléén niet weer onder contrôle konden krijgen. Daarom zochten zij naar andere middelen om de weerstand te breken en richtten het oog op de buitenlandse handel, die lamgelegd diende te worden. Men zag een probaat middel in de aanleg van een kanaalverbinding tussen de Rijn en de Maas over gebied, dat nog in Spaanse handen was met de bedoeling deze verbinding later naar Antwerpen door te trekken. Na het nodige overleg koos men voor

een kanaal lopende van Rheinberg over Geldern naar Venlo, aan eigen zijde versterkt met een linie-wal, waarin een 24-tal schansen werden opgenomen. Met groot enthousiasme werd begonnen aan een voor die tijd gigantisch werk, dat de Hollanders meer schade zou kunnen berokkenen dan het sterkste leger. Door de oorlogshandelingen is het een beetje anders gelopen en het werk is niet afgemaakt.

Van het ca. 45 km lange project is slechts een gedeelte ter lengte van enkele kilometers binnen onze huidige landsgrenzen aangelegd; het overige ligt in het tot het voormalige Hertogdom Gelre behorende deel van de Bondsrepubliek. Toch moet de gehele Fossa Eugeniana, genoemd naar de Landvoogdes Isabella Clara Eugenia, worden beschouwd als een voor de kennis van de Nederlandse militaire geschiedenis onmisbare schakel en onze stichting zal de verdedigingswerken zeer zeker in haar gezichtskring betrekken. Een gelukkige omstandigheid daarbij is, dat er nog zo veel duidelijke overblijfselen zijn, dat de linie grotendeels in het terrein kan worden getraceerd.

Hoewel er in de loop der tijden de nodige publicaties over de Fossa zijn verschenen, waarvan de uitvoerigste in 1956 van de hand van A. J. Veenendaal, in het nederlands, bleek er behoefte te bestaan aan een nieuwe samenvattende uitgave in de taal der oosterburen, waarin de resultaten van nadere onderzoekingen in de laatste decennia zijn verwerkt en waartoe de Kulturminister van Nordrhein-Westfalen aan de Landeskonservator Rheinland opdracht heeft verstrekt.

De inhoud van het boekwerk bestaat uit vier delen. Het eerste deel geeft een korte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis. Het tweede deel gaat in op de technische details en beschrijft de overblijfselen van de Fossa in het hedendaagse landschap. Het derde deel is gewijd aan de cartographische weergave van de Fossa Eugeniana met enkele zeer fraaie reproducties en het vierde deel besteedt aandacht aan enkele belangrijke documenten.

Een uitgebreide bronnen- en literatuurlijst en een 456-tal noten verankeren deze studie, welke overigens vlot is geschreven en werkelijk zeer fraai is gedrukt. Het uitgebreide fotomateriaal en de duidelijke tekeningen maken het werk tot een aanwinst voor onze en wellicht ook uw bibliotheek.

W. F. K. Engelbrecht

Zorgen om monumenten, een evaluatie van het Monumentenbeleid in Nederland sinds 1961.

Samenstelling: Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV).

Afm.: 21 x 29 cm, 200 blz., 25 foto's.

Uitgave NIROV 's-Gravenhage. Prijs f 25,—

Een in 1978 door het NIROV ingestelde werkgroep onder leiding van prof. mr. R. Crinice Le Roy kreeg de opdracht een discussierapport over de verwevenheid tussen en de problemen m.b.t. de ruimtelijke ordening, de volkshuisvesting en de monumentenzorg op te stellen. De werkgroep legde in zeer korte tijd (1³/₂ jaar) een gedegen werkstuk ter tafel. Zij richt zich i. h. b. op:

- de besluitvorming inzake de selectie en aanwijzing van monumenten;
- de verdeling van verantwoordelijkheden over de verschillende overheidsniveaus;
- juridische en financiële aspecten;
- de betrokkenheid van de bevolking bij monumentenzorg.

Kortom: een materie, die velen onzer intensief bezighoudt.

In het rapport worden deze uiteenlopende aspecten goed uitgespit, de wetgeving en de tenuitvoerlegging behandeld en meerdere lacunes blootgelegd.

Gepleit wordt dan ook voor een betere samenhang van allerlei wetten, besluiten en regelingen; voor decentralisaties van beleid en uitvoering (toezicht op gebruik en misbruik van monumenten!) en mede daardoor het verbeteren van de betrokkenheid op alle niveaus bij het behoud van monumenten.

De werkgroep pleit voorts voor meer onderzoek op dit gebied en i.h.b. voor het in streek-, structuur- en bestemmingsplannen meer doeltreffend verankeren van de mogelijkheden monumenten in stand te houden.

Men verliest zich niet in al te theoretische bespiegelingen, doch blijft met besef voor de realiteit met beide benen op de grond staan. Al met al: een waardevolle bijdrage tot de gedachtenvorming.

Die lange morgen in mei

Door ir. H. Brand

afm. 17 x 24 cm, paperback, 237 blz., vele kaarten en foto's.

Uitgave: Boom-Meppel 1980. Prijs f 33,50.

Het hooggelegen terrein, waarop Coevorden is ontstaan en gegroeid, heeft de eeuwen door een bijzondere betekenis gehad.

Temidden van moerassige veengebieden ten noorden en ten westen van de stad (in beide richtingen tientallen km's) vormde het gebied een van de weinige begaanbare 'passagiën' naar het noorden des lands.

Daardoor werd het enerzijds een knooppunt van handelsroutes, anderzijds een aantrekkelijke invalspoort voor potentiële vijanden. Er werd dan ook in alle oorlogen, die wij voerden, strijd geleverd.

De stad werd uiteraard versterkt en, na belegering, verovering of herovering, steeds aangepast. In het bijzonder door Menno baron van Coehoorn, Directeur-Generaal der fortificatiën werd Coevorden omstreeks 1700 uitgebouwd volgens de meest moderne opvattingen tot een vesting van allure.

Dat bleef Coevorden tot omstreeks 1870 de verdedigingswerken grotendeels gesloopt werden. Maar wat niet verdween was de betekenis als inval- of doortochtgebied. In het kader van onze grensbeveiliging werden dan ook in de jaren 1937 e.v. verscheidene verdedigingsvoorbereidingen getroffen w.o. het bouwen van betonnen kazematten bij de kanaalovergangen. Doel: het vertragen van een vijandelijke opmars.*

In hoeverre die opzet is gelukt wordt door Brand gedetailleerd beschreven. Op basis van een uitvoerig bronnenonderzoek (Nederlandse én Duitse) en gesprekken met tientallen Nederlanders en Duitsers, die de gevechten in Coevorden e.o. voerden of meemaakten, heeft hij de gebeurtenissen van uur tot uur gereconstrueerd.

In tegenstelling tot de gang van zaken in vroegere oorlogen concentreerden de gevechtshandelingen zich niet op de v.m. vesting, maar op de vele kanaal- en rivierovergangen in en om de stad. Brand beschreef e.e.a. op een boeiende wijze en 'op de man'; hij ondersteunde zijn verhaal met vele kaarten en foto's.

Het betrof slechts een beperkt operatie terrein, in de officiële verslaggeving zouden de gevechten zijn aangeduid met schermutselingen gedurende enige uren.

Brand weet echter deze 'kleine oorlog' op een evenwichtige wijze te plaatsen in groter verband. Al met al een boeiend geschreven stuk geschiedenis van een oude grensvesting.

J. Sneepe

* Zie ook: E. H. Brongers 'Afsluitdijk 1940'.

De Vesting Sas van Gent

Door R. en F. Slock

Uitgave: Juli 1980, ter gelegenheid van de officiële overdracht van de maquette van de vesting aan de gemeente Sas van Gent.

23 pag., prijs f 14,95 (franco).

Het vervaardigen van een maquette van een vestingstad zoals deze er in vroeger tijden heeft uitgezien, toen de stad een rol speelde in de verdediging van de Nederlanden, zal voor de bouwers, onze correspondent de heer R. Slock en zijn broer F. Slock, ongetwijfeld een boeiende bezigheid geweest zijn.

Teneinde een duidelijk beeld te krijgen van de stad gaat aan de bouw van de maquette een diepgaande studie van de geschiedenis, van kaarten en prenten etc. vooraf. Het is daarom een goede gedachte van de heren Slock geweest om naast de bouw van de maquette ook een aantal historische gegevens met kaarten etc. vast te leggen in de vorm van een boekwerkje. Daarin zijn ook meerdere details, die direct of indirect op de vestingbouw betrekking hebben, opgenomen. Als basis voor de maquette is men uitgegaan van de plattegrond van de stad, die in 1750 door A. Hattinga werd gemaakt. Hattinga heeft in 't bijzonder veel aandacht besteed aan de opmeting van de verdedigingswerken (bastions, wallen etc) van de steden die hij in kaart heeft gebracht en is dan ook als een goed uitgangspunt te beschouwen voor de opzet van de maquette. Het smakelijk uitgevoerde werkje bevelen wij onze begunstigers en donateurs gaarne aan. Degene die een bezoek aan de stad en de maquette wil brengen zal er nuttige informatie vinden. Bij het drukken zijn de kleine lettertjes niet altijd haarscherp overgekomen. De maquette is te bezichtigen in het Stadhuis van Sas van Gent, Westkade 89.

Wij meenden er goed aan te doen een aantal exemplaren van dit boekje ter beschikking te houden van onze begunstigers en donateurs, die het via de penningmeester te Baarn kunnen bestellen (zie bijgevoegde prijslijst).

H. J. Walkate

Der 'Lynarplan' und die Entstehung der Zitadelle Spandau im 16. Jh.

Thomas Biller – Hartwig Neumann, Berlijn 1981.

21 x 29½ cm, 116 p., paperback, geplastificeerd, geïllustreerd.

Van onze correspondent Hartwig Neumann, Jülich ontvingen we bovenvermelde verhandeling over de citadel van Spandau – een der eerste vestingen volgens het volledig ontwikkelde bastionaire systeem op Duitse bodem. Ontstaan in de tweede helft van de 16de eeuw (1559-1583), volgens ontwerpen van resp. de Italianen Francesco Chiamarella de Gandina en Rochus Guerini Graf zu Lynar (1525-1596). Deze laatste, civiel- en militair-ingenieur, architect, officier in dienst van de Keurvorst van Brandenburg, tevens degene wiens naam het plan draagt. De aanleiding tot de publicatie is de 'herontdekking' in de Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz te Berlijn, waar dit plan van Spandau lange tijd onvindbaar is geweest.

Deze studie behandelt vele aspecten inzake het ontstaan van de citadel: bouwtechnisch en kunsthistorisch bezien, in details, met opgave van schriftelijke bronnen en kaarten. Dit gedeelte is van Thomas Biller (geb. 1948, architect, wetenschappelijk assistent aan het Institut für Architektur van de Technische Universität, Berlijn). Het biografische, historische en bibliografische deel is samengesteld door Hartwig Neumann (geb. 1942, leraar, onderzoeker en publicist op militair-historisch en vestingbouwkundig terrein) ons welbekend uit zijn bijdragen in ons jaarboek (vgl. 1979/80 blz. 77 e.v.)

Het (nagenoeg) facsimile 'Lynarplan' afm. 72 x 80 cm (het origineel is 98 x 109 cm) op

kunstdrukpapier, gedeeltelijk ingekleurd, is als losse kaart bijgevoegd. Aantrekkelijk wellicht als 'schoolvoorbeeld' (door formaat en details) voor bestudering van vestingbouw in die periode en daarom niet uitsluitend van lokale waarde.

Uitgever: Bürgerbeirat Zitadelle Spandau, te Berlijn.

Alleenverkoop: Buchhandlung Kiepert, Hardenbergstr. 4-5, Berlijn. Prijs: DM 35 + verzendkosten te betalen na ontvangst factuur.

H. A. Treu

VAN DE BOEKEN- EN TIJDSCHRIFTENMARKT

Aanvullende berichten over recente uitgaven en publicaties

1. J. J. Orlers & H. van Haestens
Den Nassauischen Lauren-Crans
Facsimile uitgave 1979 van Hoeve Amsterdam
ISBN 902220.247.X; f 185,—
2. *Gids voor kaartenverzamelingen in Nederland*
Samengesteld door A. M. van Slobbe
Uitgave: Amersfoort – NVK; Alphen a/d Rijn – Canaletto
1980, 207 pag.
ISBN 906469.543.1; f 28,50
3. R. G. Pistor & H. Smeets
Die Fossa Eugeniana, eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas (1626)
Uitgave: Rheinland Verlag, Köln
ISBN 379270.515.X
4. G. B. Janssen
Halte Westervoort, het fort bij de IJsselbruggen
55 blz., 6 tekeningen, 8 foto's.
De geschiedenis van het fort bij Westervoort tot en met april 1945. Het artikel is opgenomen in 'Bijdragen en mededelingen' van de Vereniging Gelre te Arnhem (deel LXXI-1980).
5. B. Roosens
De stadsomwalling van Breda: de eerste toepassing van het gebastioneerde vestingstelsel in de Nederlanden (1531-1547)
37 blz., 2 tekeningen, 1 foto.
Het artikel is opgenomen in 'Bijdragen tot de Geschiedenis van de Universitaire Faculteiten St-Ignatius te Antwerpen' (63ste jaargang, afleveringen 1-4, 1980).
6. Ing. K. J. J. Brand (zie publicatielijst)
Over het ontstaan van de fortificaties in Oost-Zeeuws Vlaanderen
20 blz., 26 afbeeldingen (incl. tekeningen).
Het artikel is opgenomen in het Zeeuws Tijdschrift, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, nr. 1 van 1980.
7. *Vestingwerken*
Uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Voor een buitenlands oordeel, zie 'van 't Terreplein', blz. 77.

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

De vermelding van bladzijden en nummering achter de plaats/objectnamen heeft betrekking op de plaats waar deze in de Atlas van Historische Vestingwerken – voor zover verschenen – worden beschreven

Bourtange, Brug met Friese Poort.

Groningen

Bourtange – gem. Vlagtwedde (blz. 4/nr. 11)

Van de directeur G.W. werd het volgende verslag over 1980 ontvangen.

Het jaar 1980 is zeer belangrijk geweest voor de reconstructie van de vesting Bourtange. In de eerste plaats was het 400 jaar geleden dat in april 1580 in opdracht van Prins Willem van Oranje door de overste Diederick Sonoy begonnen werd met het graven van een schans, die moest dienen om de nog in Spaanse handen zijnde stad Groningen te bedwingen. Ter gelegenheid van dit 400 jarig bestaan heeft de Stichting Vesting Bourtange gouden, zilveren en cupro-nikkelen penningen uitgegeven. De plaatselijke bevolking heeft dit feest op zeer luisterrijke wijze gevierd. Op velerlei wijze is verder bekendheid gegeven aan dit gebeuren.

In de tweede plaats is 1980 voor Bourtange zo belangrijk geweest, omdat een tweetal voor het verkeer belangrijke voorzieningen zijn getroffen, de parkeerplaats buiten de vesting en de omleidingsweg om Bourtange. Het doorgaand verkeer kan nu worden geweerd en de toerist kan zijn auto aan de rand van de vesting parkeren. Voor de vestingreconstructie is dit van belang, omdat het hierdoor mogelijk is geworden om alle reeds gemaakte wallen en grachten met elkaar te verbinden.

Realisering van de wallen en grachten t.p.v. de provinciale weg betekent een fraaie vervolmaking aan de westkant. Aan de oostkant kan nu de provinciale weg plaatsmaken voor wallen en grachten en is het mogelijk de Munsterse Poort, de Kroonwerkspoort en drie bruggen te bouwen.

In 1980 zijn gerealiseerd het Molenbastion met de standaardmolen en een gedeelte daarmee corresponderende contrescarp. Thans is in uitvoering het Ravelijn bij de Friese Poort en een gedeelte contrescarp. Niet onvermeld mag blijven dat een begin is gemaakt met de reconstructie van 'sLands Huys, een pand aan het Marktplaatsplein, dat straks als horecabedrijf zal worden verpacht.

Aan het vorig jaar gereconstrueerde Molenbastion is enige schade ontstaan t.g.v. zware regenval. De met water verzadigde 'schil' van stapelzoden is nl. gaan schuiven. Ondanks het feit dat een vrij intensieve bewapening met kippegaas is aangebracht is de hechting nog niet voldoende geweest. Er wordt naar gestreefd om deze verzakking zo snel mogelijk te herstellen.

J. van der Velde

Overijssel

Deventer (blz. 1/nr. IV)

De muurfragmenten nabij de v.m. Vispoort zijn geconserveerd. Zij vormen met de achtergelegen half-ronde muurtoren (van de binnen-verdedigingsgordel) een bezienswaardigheid.

Zwolle (blz. 7/nr. XIX)

*Pelsertoren, Zwolle,
(noord) grachtzijde.*

Het plan voor de bouw van de P-garage aan de Jufferenwal/Rodetorenplein wordt nog eens bekeken op de financiële aspecten. Eventuele varianten worden ook in overweging genomen. Pelsertoren. De restauratie is in volle gang. Verwachting is dat vóór de zomer het geheel gereed zal zijn. Met de aansluitende stadsmuur (met overdekte weergang) geeft dit gedeelte een zeer imposante aanblik.

Wijndragerstoren. De conservering van deze verdedigingstoren laat nog wat op zich wachten.

Pelsertoren, Zwolle, stadzijde.

Gelderland

Doesburg (blz. 5 e.v./nr. VIII)

Aan de Hoge Linie te Doesburg kon Staatsbosbeheer die dit werk beheert en onderhoudt, wegens krappe personeelsbezetting slechts het hoogst nodige 'afzetten' (= drastisch terug-snoeien) van het struikgewas uitvoeren. Er bestaat echter gereede kans dat deze dienst spoedig een ploeg W.S.W.-personeel (Wet Sociale Werkvoorzieningsregeling) uit Doetinchem ter beschikking krijgt, waarmede het achterstallig onderhouds- en conserveringswerk aan zowel de Hoge als de Lage Linie ter hand kan worden genomen. De storende, na 1945 in de Hoge Linie gebouwde betonnen geleidingselementen voor de toen aangelegde schietbaan zijn in 1980 door de Genie uit Wezep gesloopt en opgeruimd.

Elburg (blz. 7/nr. X)

Het beplantingsplan voor de stadswallen waarmede in november 1979 een begin is gemaakt, werd helaas niet geheel overeenkomstig onze ideeën uitgevoerd. De iepen zijn gekapt, maar er is veel ander hout gebleven. Het vervangende materiaal is op dezelfde plaats geplant. Wij betreuren het dat de contouren van de wallen in de toekomst geheel aan het oog zullen zijn onttrokken.

Tiel (blz. 7/nr. XXIII)

De ontwikkelingen rond de voorgenomen verlegging en ophoging van de Waalkade zijn nog onzeker. Aangezien het rivierfront bij Tiel beschermd is, moet R.W.S. voor de uitvoering van het werk toestemming hebben van C.R.M. Tegen een eventueel afvoeren van het object van de monumentenlijst werden door onze Stichting en verscheidene andere organisaties bezwaren ingebracht.

Groenlo (blz. 8/nr. XII)

De in 1979 door de gemeente Groenlo ingediende subsidieaanvraag voor voortzetting van de restauratie en conservering van de stadswal is in 1980 niet gehonoreerd. Onder de huidige economische omstandigheden zijn de verwachtingen hieromtrent voor 1981 niet hoog gespannen.

Westervoort (blz. 32/nr. XVIII B)

Dit fort (bouwperiode 1864-1866) kwam in het nieuws doordat het in ernstige mate dreigt te worden aangetast door de aanleg van de geprojecteerde provinciale weg S102, opgenomen in het bestemmingsplan IJsseloord van de gemeente Arnhem. De Dienst der Domeinen die het fort beheert, is door de provincie (Provinciale Waterstaat van Gelderland) benaderd over de aankoop ervan. Het sper-fort is uit geschiedkundig oogpunt een belangrijk verdedigingswerk. Het bezit o.m. een brug-kazemat welke tekenen vertoont van oorlogshandelingen uit W.O. II. Gepoogd wordt thans het fort alsnog op de monumentenlijst geplaatst te krijgen. Overleg daarover met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is nog gaande.

Utrecht

Amersfoort (blz. 2/nr. I)

In het voorjaar van 1980 bleek een spoed restauratie aan de uit de 14de eeuw stammende stadspoort, de Kamperbinnenpoort, noodzakelijk. In de rechter aanbouw (aangebracht tijdens de grote restauratie van 1929) werden verzakkingen geconstateerd. Voornoemde werkzaamheden werden in de tweede helft van mei met goed gevolg uitgevoerd. (Amersfoortse Courant 15-4-1980)

Amersfoort – Grebbelinie/Valleikanaal

Aan het door de buitenwijk 'de Liendert' lopende deel van het valleikanaal, dat destijds diende als defensie-kanaal, werden uitgebreide graafwerkzaamheden verricht. Het kanaal onderging hierdoor een aanzienlijke verbreding.

Op initiatief van de dorpsraad van het onder de gemeente Amersfoort ressorterende Hoogland werden de benamingen Hamseweg en Oude Hamseweg herdoopt in 'De Schans'. De naam 'De Schans' houdt de herinnering levend aan het voormalig werk aan de *Glashut* (blz. 12/nr. 14). De gebastioneerde vormen van dit op de rechter-oever van de Eem gelegen werk zijn heden nog herkenbaar. (Amersfoortse Courant 15-4-1980)

Fort bij Rijnauwen (blz. 21/nr. 24)

Het overleg met o.m. Staatsbosbeheer, de Inspectie der Domeinen en de Nederlandse Jeugdbond tot Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) over een samenwerkingsvorm inzake onderhoud van vestingen heeft helaas nog niet tot resultaten geleid. (Zie ook j.b. 1979/80 blz. 92.) Het geplande werkkamp kon in 1980 geen doorgang vinden. Wij blijven echter hoopvol gestemd.

Noord-Holland

Enkhuizen (blz. 7/nr. V) en Hoorn (blz. 10/nr. VII)

De voorgenomen onderhouds- en restauratiewerkzaamheden in Hoorn en Enkhuizen zijn (nog) niet uitgevoerd, hetgeen voor de Hoofdtoren en de Mariatoren in Hoorn nogal zorgwekkend is. Gelukkig is de Oosterpoort weer 'als nieuw'.

De walmuur in Enkhuizen werd ingevoegd.

De onderhoudsbudgetten blijven echter gereserveerd en de restauratieplannen zijn voor 1983 voorzien.

Naarden (blz. 14/16/nr. XI b)

Voor de vestingwerken is een beplantingsplan gereed gekomen na overleg waaraan door vele betrokken instanties en onze stichting is deelgenomen. Er is een middenweg gevonden tussen de opvattingen van de voorstanders van een schilderachtig rijke begroeiing en die van het zoveel mogelijk doen uitkomen van de strakke lijnen van de vesting. Het planten c.q. verwijderen van struiken en bomen zal geleidelijk geschieden, gespreid over een periode van vele jaren. Door het hanteren van dit weloverwogen plan voor de lange termijn zullen calamiteiten zoals de explosie van de iepziekte niet meer kunnen gebeuren.

De restauratie van de Utrechtse poort met de daarbuiten gelegen brug en de oostelijk daarvan gelegen helft van de courtine is aangevangen. De voltooiing ervan wordt tegen de zomer van 1981 verwacht.

De restauraties van de ravelijnen tussen de bastions Turfpoort, Nieuw-molen en Oud-Molen zijn in volle gang. Beide ravelijnen worden zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat gebracht. Het monument ter herdenking van de gevallen in de tweede wereldoorlog blijft uiteraard gehandhaafd; het plantsoen daaromheen wordt aangepast aan de gerestaureerde vorm van het ravelijn. In het wegdek van de Burg. van Wettumweg daarlangs wordt de vorm van het ravelijn in de bestrating gemarkeerd.

Bussum (blz. 16/nr. XI)

Het hoofdwerk van het z.g. 'offensief voor Naarden', gelegen in het sportpark Zuid nabij 'het Spant' te Bussum, is geplaatst op de monumentenlijst van het rijk. Het zou verheugend zijn wanneer de gemeente Bussum daar enige conserverende maatregelen om verder verval van het nog behoorlijk gaaf aanwezige fort te voorkomen, zou treffen in afwachting van een mogelijke restauratie.

Weesp (blz. 17/nr. XIII)

De bescherming van de vestingwerken door het van kracht worden van bestemmingsplannen zou in de loop van 1981 haar beslag kunnen krijgen. Door een uitspraak van de Raad van State heeft de gemeente Weesp toestemming gekregen de aarden wal om het torenfort aan de Ossenmarkt af te graven, mits rond het fort een 5 m brede natte gracht wordt aangelegd en het fort uitsluitend toegankelijk zal zijn via een voetgangersbrug over de gracht. Op het vrijko-

mende terrein zal geen parkeergelegenheid voor motorvoertuigen mogen worden geboden. Enige conserverende maatregelen zijn in het fort reeds genomen. Voorts overweegt de gemeentelijke Technische Dienst, bij wijze van proef, ijzeren luiken te doen maken door leerlingen van de L.T.S.

De gemeente overweegt 3 van de 4 bastions van de dienst der Domeinen aan te kopen in de loop van 1981. Het 4e bastion is vanwege de daar op staande gebouwen te duur.

Muiden (blz. 21/nr. 4)

De 19de eeuwse kazerne aan de Kazernestraat wordt uitwendig gerestaureerd en inwendig aangepast voor verschillende gebruiksdoeleinden ten dienste van de burgers van Muiden, waarbij vele van de ruimten in hun oorspronkelijke staat van gewelfd metselwerk gehandhaafd zullen blijven.

Het torenfort, de Westbatterij aan de monding van de Vecht is bij alle openingen van ijzeren luiken voorzien. Het uiterlijk biedt echter nog een enigszins 'geschonden' aanblik. Door de afgelegen ligging zal baldadigheid daar wel moeilijk te vermijden zijn.

Fort bij Aalsmeer (blz. 31/nr. 12)

De gemeente Haarlemmermeer heeft het fort met omliggend terrein aangekocht. Een werkgroep zal worden ingesteld om te onderzoeken welke bestemming aan het fort kan worden gegeven.

Fort bij Velsen (blz. 31/nr. 22)

Het fort werd op 18 juni 1980 door de Inspecteur der Domeinen te Haarlem in het openbaar verkocht. Nieuwe eigenaar werd een slopersbedrijf te Beverwijk, dat met de afbraak van het werk inmiddels is begonnen. Getracht wordt nu de historisch belangrijke geschutskoepel met kanon, welke buiten de verkoop zijn gehouden, onder te brengen in een afdeling van het Legermuseum te Delft.

Een jammerlijke ontwikkeling, die o.i. des te zorgwekkender is omdat hier niet het algemeen belang doch louter financiële overwegingen tot de ondergang van het fort hebben geleid.

Uit dit geval blijkt weer eens hoe uitermate belangrijk het is dat historisch waardevolle werken met spoed worden voorgedragen voor plaatsing op de monumentenlijst.

Fort Dirksz. Admiraal (blz. 39/nr. 17) Den Helder

Op een tussen twee grachten gelegen strook grond is de gemeente Den Helder met een stortplaats begonnen van voornamelijk zand en puin, kennelijk met de bedoeling hier weer een wal te maken. Hierdoor zijn vijf schuilplaatsen verdwenen en tevens een provisorische kanonkazemat. De nu ontstane wal vormt de afscheiding tussen het landmachtdeel van het fort en het deel dat in bezit is van de gemeente Den Helder. (Dienst sport, jeugd en recreatie). In dit laatste deel ligt de caponnière uit 1882, het meest interessante deel van het fort, dat in gebruik is bij een padvindersgroep. Behalve de caponnière ligt hier ook de oude bomvrije kazerne van het fort. Het aanzicht van de werken wordt o.i. niet geschaad door de nieuw aangelegde wal.

Tegen een plan tot bebouwing van de vrije ruimte vóór het fort zijn d.z.z. bezwaren ingediend.

De Oude Schans (blz. 40/nr. 24) Texel

B. en W. van de gemeente Texel hebben een brief gericht aan de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (eigenaresse), waarin – wederom – wordt aangedrongen op herstel van de Oude Schans nabij Oudeschild. Verwacht wordt dat binnenkort een bespreking zal plaatsvinden over een plan tot restauratie van dit cultuurhistorisch- tevens natuurmonument.

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2/nr. III)

De wallen van de vestingstad, welke in de periode 1972-1974 werden gerestaureerd, worden redelijk onderhouden. Met de restauratie van het Groot-Arsenaal in de Rozemarijnstraat zal spoedig worden begonnen.

Hellevoetsluis (blz. 14/nr. XIII)

De onderhoudstoestand van de werken in Hellevoetsluis verkeren in minder florissante toestand. Met name de oostelijke wallen zijn zwaar overgroeid, hetgeen de grasmat ernstig heeft geschaad. Drastisch hanteren van hak- en snoeimachines naar onze mening noodzakelijk.

Een krantenbericht meldt dat het bodemslib van de vestinggracht een broedplaats zou zijn voor de bacterie die het botulisme veroorzaakt. Ter beperking van de schade aan watervogels, willen B. en W. zo spoedig mogelijk beginnen met een opknapbeurt van de grachten.

De werken op de Penserdijk en op de Noorddijk (blz. 45/nr. 8/9)

Bij een bezoek aan de batterijen Noorddijk en Penserdijk, beide in beheer bij de Stichting Zuid-Hollandsch Landschap, bleek dat beide bomvrije gebouwen in redelijke staat verkeren. Ook de terreinen worden bijgehouden.

Zeeland (volgorde alfabetisch)

Aardenburg (Stadswallen)

In verband met toekomstige restauratieplannen van de uit de 17de eeuw daterende stadswallen zijn enige dwarsleuven gegraven door restanten van wallen aan de noordzijde van Aardenburg met het doel de oorspronkelijke taluds in profiel op te sporen en vast te leggen. Tijdens deze proefopgravingen zijn ook waarnemingen gedaan door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Interessante gegevens werden verkregen omtrent ligging en doorsnedeafmetingen van een oudere – uit het laatst van de 13de eeuw daterende – aarden stadswalling. De 13de eeuwse wal is in de 17de eeuw door Maurits over een grote lengte verbreed en opgehoogd.

Het initiatief voor de plannen tot restauratie is in 1977 genomen door de burgemeester van Aardenburg. (Zie ook jb. 1979/80.)

Ellewoutsdijk

De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten heeft in 1980 het aan de Westerschelde gelegen, uit 1835/39 daterende fort Ellewoutsdijk aangekocht van de Dienst der Domeinen. De officiële overdracht zal in 1981 geschieden. Het oorspronkelijk als batterij gebouwde fort had de vorm van een zeshoek (afm. 80 bij 110 m), de zeezijde was gekazematteerd. De wallen waren 10 tot 11 m hoog, met een borstwering van 2 m. Het fort is omringd door water. De bouw ervan werd geautoriseerd bij K.B. van 30 mei 1834, nr. 125. Bouwtijd: maart 1835 tot juni 1839. Bewapening 20 stukken op het fort en 10 op de kustbatterij. Oorlogsbezetting: 150 man artillerie en 350 man infanterie. Tactisch gebruik: afsluiting van de noordelijke scheepvaartroute van de Westerschelde. Het fort diende tot voor kort als opslagruimte. Het heeft geleden onder de geallieerde beschieting in oktober 1944, voorafgaand aan hun landing bij het nabijgelegen Baarland. Direct na de tweede wereldoorlog herbergde het bouwwerk enkele maanden politieke delinquenten.

Ten aanzien van de plannen tot dijkverzwaring, waarvan ook in ons jb. 1979/80 gewag werd gemaakt, is een uiteenzetting van onze bezwaren met uitvoerige toelichting geschreven aan de Minister van Verkeer en Waterstaat in afschrift aan C.R.M. Het ziet er evenwel naar uit dat de voorgenomen dijkverzwaring toch zal doorgaan.

Sluis

Op vrijdag 6 juni 1980 werden de gerestaureerde wallen officieel in gebruik genomen. Onze stichting was vertegenwoordigd door ir. J. A. Trimpe Burger.

Veere (voormalig arsenaal)

In november 1980 zijn verkennende graafwerkzaamheden verricht op het terrein van het voormalig arsenaal van Veere, officieel bekend als 'Lands- en Admiraliteits Arsenaal of Magazijn van Oorlogstuig', gelegen aan de noordzijde van de oude haven van Veere en gesticht in 1540 op bevel van Maximiliaan van Bourgondië, in 1565 op last van Philips II aanmerkelijk uitgebreid. In 1885 werd het monumentale gebouw gesloopt. Het stuk grond (7970 m²) dat de funderingsresten van het Arsenaal herbergt, kwam op 6 april 1977 in handen van de gemeente Veere. Het ligt in de bedoeling van de gemeente de funderingsresten van het Arsenaal en de nabijgelegen stadsmuur weer in het daglicht te brengen en als monument in een plantsoen te handhaven. Indien voldoende subsidie voor de uitvoering van de werkzaamheden kan worden verkregen en het Ministerie van C.R.M. toestemming verleent, (het terrein is beschermd stadsgezicht) zal het opgravingswerk worden verricht door of onder begeleiding van de Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek. De ontgravingswerkzaamheden zijn voorlopig gepland in de tweede helft van 1981.

Noord-Brabant *(volgorde alfabetisch)*

Fort bij Giessen

Op verzoek van de eigenaresse, de Stichting Noordbrabants Landschap, inspecteerden leden van de Technische Commissie een gebouw, waaraan gebreken voorkomen o.a. verband houdende met grondwaterstand en ventilatie. Een rapport bevattende voorstellen tot het treffen van maatregelen ter verbetering werd verstrekt alsook suggesties t.a.v. bestemming en gebruik.

Fort Sabina-Henrica

Het fort, dat sedert 1977 eigendom is van de gemeente Fijnaart en Heijningen is (nog) niet beschermd. Het werk moet echter van zodanig monumentale waarde worden geacht dat instandhouding ervan noodzakelijk is. Wij zijn daarom zeer verheugd te vernemen dat een stuurgroep is gevormd die de gemeenteraad advies zal uitbrengen omtrent de te nemen maatregelen.

Heusden

Naar wij vernamen zou binnenkort een nieuw bestemmingsplan ter inzage worden gelegd waarin het Oranjebolwerk nabij de Herptsepoort, het Zuiderbolwerk nabij de Oudheusdense poort en het ravelijn voor de Wijksepoort worden bestemd tot parkeergelegenheid. Voor de toegang tot de beide bolwerken zullen aansluitende courtine-gedeelten moeten worden vergraven. Wij volgen deze verontrustende ontwikkelingen op de voet en hebben daarvan blijk gegeven.

Steenbergen

In de begeleidingsnota bij de begroting 1981 deelden B. en W. mede dat deze begroting voor het eerst sinds jaren een tekort vertoont. Als bezuinigingsmaatregel stellen B. en W. de gemeenteraad voor ondermeer af te zien van een reconstructie van de stadswallen. Wij betreuren het dat het juist dit culturele erfgoed is dat als eerste de dupe dreigt te worden van de financiële krapte.

Willemstad

De uitvoering van het beplantingsplan voor de singels is in volle gang. Ten gevolge van die werkzaamheden komt het onderhoud van de paden echter wat in de verdrukking, zodat de toestand daarvan op dit moment te wensen over laat.

Woudrichem

Ook in deze gemeente heeft men het plan een parkeerterrein in te richten en wel op het ravelijn voor de Koepoort. Bij de bezwaren die door ons daartegen werden ingebracht, werd ook een alternatieve oplossing voorgesteld.

Limburg *(volgorde alfabetisch)*

Maastricht

Oude stads-enceintes. Romeins

Bij oudheidkundig bodemonderzoek in het voorjaar van 1980 zijn in een bouwput langs de westzijde van de Havenstraat belangrijke vondsten gedaan. Op een diepte van ca. 7 m beneden straatniveau werden aanzienlijke resten aangetroffen van de westelijke Romeinse ommuring (ca. 350 na Chr.?) benevens sporen van een voormalige vestinggracht.

Een blootgelegd muurfragment zal worden overbouwd en van de straat af toegankelijk worden gemaakt.

Eerste middeleeuwse ommuring

In september, tijdens de renovatie van enkele panden hoek Grote Gracht/westzijde Statenstraat, werd een vrij groot fragment van de eerste stadsomsluiting gevonden. Dit muurgedeelte zal in de renovatie worden opgenomen en zichtbaar gemaakt.

Tweede ommuring; enceinte Nieuwstad

Het door weersinvloeden ernstig verzwakte bakstenen bovenstuk van een muurgedeelte oostelijk van de waterpoort de Reek (Aldenhofpark) en van het rondel 'De Vijf Koppen' werd begin 1980 door vandalen over aanzienlijke lengte vernield en naar beneden geworpen.

Het herstel van de schade had plaats in de loop van de maand april. Hierbij werd waar mogelijk gebruik gemaakt van het oude materiaal.

De restauratie van de muur tussen het zuid-einde van de Sint-Pieterstraat en de toren westelijk van de Reek is thans bij de gemeente in voorbereiding.

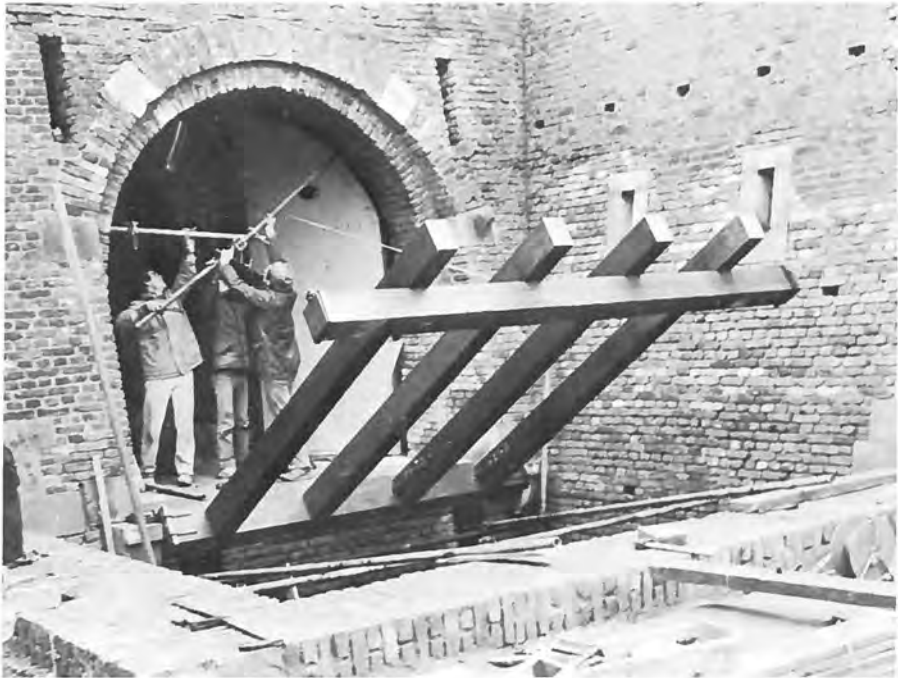
Hoge Fronten. Royale Sortie D.

In de loop van 1980 kwamen de werkzaamheden aan de Sortie D gereed. De doorgang is thans weer voorzien van twee grote poortdeuren, van een poortje aan de toegang tot de caponnière, alsmede van een valbrug met contragewichten.

Fragment van de Romeinse muur aan de Havenstraat.

Royale sortie D. Het plaatsen van de valbrug. Op de voorgrond de valkuil; rechts gedeelte van de caponnière.

Bastion Erfprins. De rechterface in restauratie.

Bastion Erfprins

Nadat het barre winterweer de werkzaamheden aan het bastion Erfprins 7 weken lang had onderbroken, ging het werk op 1 april 1980 opnieuw van start. In de loop van het jaar zag de restauratie van de rechter bastions-face en de daarachter gelegen traverse haar voltooiing. De linker-face kwam begin december voor een belangrijk gedeelte gereed; deze wand is voorzien van een aantal kunstmatige schuilgelegenheden voor de muurhagedis.

Aan het bastion werd in 1979 f 200.000,- en in 1980 een bedrag van ca. f 500.000,- verwerkt.

Gangensstelsel Overijssel

In verband met de geplande nieuwbouw in het zg. Blauwe Dorp had op 28 oktober 1980 ten stadhuis een bespreking plaats, waaraan namens onze Stichting werd deelgenomen door de heer L. J. Morreau. Onderwerp van gesprek was het gangensstelsel van de voormalige lunet Overijssel. Unaniem werd gesteld dat aan de galerijen in kwestie, de bekende - doch (nog) niet bereikbare gangen inbegrepen - geen schade mag worden toegebracht.

Plaasing kanonlopen

Bij raadsbesluit van 11 juni 1980 werd een bedrag van f 40.500,- beschikbaar gesteld voor de plaatsing, het schoonmaken en conserveren van een aantal oude kanonlopen. Van de vier lopen, opgelegd in het stadsmagazijn te Limmel, zullen er twee een plaats vinden onderlangs de O.L. Vrouweval, waar reeds drie oude vuurmonden staan opgesteld. Eén loop komt op het rondel 'Haat en Nijd', en één in de saillant van het bastion Waldeck. Het wel zeer onoordeelkundig op het glacis van voornoemd bastion geplaatste kanon wordt overgebracht naar de lunet Drenthe.

Sittard

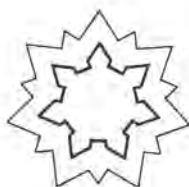
In het jaar 1980 is het bomenbestand op de stadswallen door een boomchirurg verbeterd. In totaal zijn 95 lindebomen behandeld en werden 75 bomen vervangen. Met D.A.C.W.-gelden worden momenteel de wal-opgangen, trappen en taludafwerkingen verbeterd, terwijl men hoopt in 1981 de vroegere schootvelden te verbeteren door wegruimen van hagen en aanleg van voetpaden. Onder leiding van de conservator van het streekmuseum 'Den Tempel' werd een onderzoek ingesteld naar de duidelijk zichtbare muurresten aan de buitenkant van de stadswallen. De door vrijwilligers blootgelegde muurresten bleken bovenstukken zonder fundering te zijn, aangebracht toen de originele stadsmuren reeds waren aangeaard, vermoedelijk als versterking van het talud. De eventuele stadsmuren zullen meer in het midden van de stadswallen gelegen zijn. Een uitgebreider onderzoek zal nodig zijn om de al dan niet aanwezigheid van restanten van deze stadsmuren vast te stellen. Na het herstel van de taluds door de gemeente, in de loop van 1981, zal het niet meer zo eenvoudig zijn tot het binnenste der wallen door te dringen.

Weert

De gemeente Weert is voornemens een nieuwe gemeentelijke monumentenverordening vast te stellen volgens het model van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Een Projectgroep Gemeentelijke Monumentenlijst heeft een voorlopige lijst ontworpen van de stad. Op deze voorlopige lijst staat o.a. het enige restant van de stadsmuur langs de tuin der Zusters Birgittinessen aan de Emmasingel, halverwege Hoogpoort en Maaspoort. De resten van het kasteel staan reeds lang op de Rijkslijst.

Van de voormalige omwalling heeft men in 1979 bij de reconstructie van het noordelijk deel van de Emmasingel de fundering van 2 waltorens opgegraven. Eén van deze torens staat op de kaart van Jacob van Deventer van ca. 1560 en op een kaart van 1702. Na de ontdekking heeft men de fundering onopgemeten en ongefotografeerd weer weggewerkt onder de bestrating!

In 1980 heeft men een soortgelijke fundering gevonden bij de reconstructie van het zuidelijk deel van de Emmasingel tussen Maaspoort en Langpoort en wel bij het Heilig Hartbeeld iets beoosten de Langpoort. Deze fundering heeft men wel opgemeten en gefotografeerd. Het was een ronde fundering met een doorsnede van 2,60m en aan de voorzijde een dikte van 1 m. Merkwaardigerwijze staat deze toren niet op vroegere kaarten. Volgens Van Deventer kende de stad slechts muren met waltorens vanaf de Beekpoort langs de Hoogpoort tot iets bezuiden de Maaspoort. Vandaar langs Langpoort en Molenpoort tot Beekpoort zouden er alleen aarden wallen zijn geweest.

FINANCIEEL VERSLAG OVER HET JAAR 1980

Stichting Menno van Coehoorn

Wederom een gezonde toename in de ontvangen contributies, waar tegenover staat een toegenomen bedrag voor secretariaats- en commissiewerkzaamheden. De activiteiten van het secretariaat en de diverse commissies breiden zich nog steeds uit.

De toename van de post 'Diverse kosten' kan hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de hoge initiële kosten verband houdend met het inbrengen van ons adressenbestand in de nieuwe computerservice en de exploitatiekosten van ons bureau, terwijl voorts onder dit hoofd voorkomt een bedrag van f 2.440,- voor aan derden verleende donaties. De rekening sluit met een voordelig saldo van f 4.483,56.

Onze dank is wederom verschuldigd aan onze begunstiger de heer Th. Bien, accountant, die uw penningmeester ook dit jaar behulpzaam is geweest bij het samenstellen van de jaarstukken.

Fonds De Girard de Miolet van Coehoorn

De door verkoop en uitloting van fondsen vrijgekomen liquiditeiten werden tijdelijk op deposito geplaatst en tegen het einde van het jaar in hoogrentende obligaties belegd.

Een koersverlies op sommige aandelen werd grotendeels goedge maakt door een koersstijging van de oliewaarden. De rekening koersverschillen verbeterde met ruim f 44.000,-. Dit gevoegd bij een gestegen bedrag aan ontvangen rente, heeft het mogelijk gemaakt een begin te maken met een afschrijving van het te verwachten nadelig saldo van de uitgave van het boek 'Verschanste Schoonheid' en de resterende saldi van een klein restant voorraad penningen en dassen.

De noodzaak hiervan werd reeds in ons vorig jaarverslag naar voren gebracht. Hierdoor is een beter beeld van de vermogenspositie ontstaan. Voorts werd een bedrag van f 10.000,- gereserveerd voor de kosten verbonden aan de viering van ons 50-jarig jubileum in 1982.

Het vermogen per ultimo 1980 ten bedrage van f 1.420.590,49 bleef tenslotte ongeveer gelijk aan dat van het vorige jaar à f 1.419.309,19.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1980 (met vergelijkende cijfers over 1979)

LASTEN	1980	1979	BATEN	1980	1979
Kosten jaarverslag	f 23.247,55	f 20.745,79	Ontvangen		
Drukwerken	,, 3.622,30	,, 15.137,40	contributies	f 22.400,67	f 19.570,58
Kantoorbehoeften	,, 3.252,94	,, 6.792,38	Intrest	,, 3.614,30	,, 2.780,06
Kosten secretariaat			Giften	,, —,—	,, 2.100,—
en commissies	,, 14.639,15	,, 9.448,92	Bijdrage Fonds		
Reiskosten	,, 7.643,48	,, 9.004,25	de Girard de Miolet		
Excursies	,, 3.020,70	,, 5.322,89	van Coehoorn	,, 52.500,—	,, 55.000,—
Diverse			Excursies	,, 3.924,—	,, 4.205,80
algemene kosten	,, 17.641,11	,, 11.762,18	Opbrengst		
Huur	,, 12.750,—	,, 3.303,50	drukwerk	,, 5.887,26	,, 13.899,73
Verhuiskosten	,, —,—	,, 17.262,98	Diversen	,, 1.974,65	,, —,—
Voordelig saldo	,, 4.483,65	,, —,—	Nadelig saldo	,, —,—	,, 1.224,12
	<u>f 90.300,88</u>	<u>f 98.780,29</u>		<u>f 90.300,88</u>	<u>f 98.780,29</u>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1980 (met vergelijkende cijfers per 31 december 1979)

BEZITTINGEN	1980	1979	SCHULDEN:	1980	1979
Postgiro	f 5.592,40	f 1.520,30	Kapitaal	f 52.304,14	f 44.794,50
A.B.N.	,, 1.631,25	,, 2.660,70	Bijboeking fonds		
Effecten	,, 35.441,02	,, 35.446,02	Atlas	,, —,—	,, 7.509,64
Waarborgsommen	,, 2.800,—	,, 2.800,—		<u>f 52.304,14</u>	<u>f 52.304,14</u>
			Nadelig saldo		
			(cumulatief)	,, 7.369,47	,, 11.853,12
				<u>f 44.934,67</u>	<u>f 40.451,02</u>
			Representatie fonds	,, 110,—	,, 110,—
			Vooruitontvangen		
			contributies	420,—	,, 227,50
			Te betalen posten	,, —,—	,, 1.638,50
	<u>f 45.464,67</u>	<u>f 42.427,02</u>		<u>f 45.464,67</u>	<u>f 42.427,02</u>

FONDS DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1980

(met vergelijkende cijfers over 1979)

LASTEN	1980	1979	BATEN:	1980	1979
Onkosten effecten	<i>f</i> 4.236,65	<i>f</i> 7.466,75	Ontvangen rente per saldo	<i>f</i> 87.554,23	<i>f</i> 69.663,18
Bijdrage exploitatie Stichting Menno van Coehoorn	,, 52.500,—	,, 55.000,—	Koersverschil	,, 44.143,03	,, —,—
Subsidies	,, —,—	,, 3.500,—	Nadelig saldo	,, —,—	,, 55.910,25
Koersverschil	,, —,—	,, 59.562,68			
Diverse lasten	,, 110,—	,, 44,—			
Afschrijving vooruitbetaalde posten	,, 63.569,30	,, —,—			
Dotatie reservefonds jubileum 1982	,, 10.000,—	,, —,—			
Voordelig saldo	,, 1.281,31	,, —,—			
	<hr/> <i>f</i> 131.697,26	<hr/> <i>f</i> 125.573,43		<hr/> <i>f</i> 131.697,26	<hr/> <i>f</i> 125.573,43
	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>		<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1980

(met vergelijkende cijfers per 31 december 1979)

BEZITTINGEN	1980	1979	SCHULDEN:	1980	1979
Bank	<i>f</i> 4.932,30	<i>f</i> 23.219,45	Vermogen	<i>f</i> 1.420.590,49	<i>f</i> 1.419.309,18
Effecten	,, 1.514.045,55	,, 1.468.955,36	Rekening koersverschillen	,, 124.722,33	,, 168.865,36
Vooruitbetaalde posten	,, 24.276,51	,, 86.379,23	Reservefonds jubileum	,, 10.000,—	,, —,—
Te vorderen dividendbelasting	,, 12.058,46	,, 7.982,—			
Overige te vorderen posten	,, —,—	,, 1.638,50			
	<hr/> <i>f</i> 1.555.312,82	<hr/> <i>f</i> 1.588.174,54		<hr/> <i>f</i> 1.555.312,82	<hr/> <i>f</i> 1.588.174,54
	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>		<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN

Koersverschillen:		
Saldo koersverschillen ultimo 1980		f 124.722,33
Per 31 december 1979 bedroeg het saldo van deze rekening		„ 168.865,36
		<hr/>
Ten gunste van de staat van baten en lasten over 1980		f 44.143,03
		<hr/>
Afschrijving op vooruitbetaalde posten:		
Volgens de staat van bezittingen en schulden bedroeg het saldo van deze rekening per 31 december 1979:		
Verschanste Schoonheid		f 82.399,18
Penningen		„ 2.681,55
Dassen		„ 1.298,50
		<hr/>
Uit hoofde van verkoop was nog te vorderen		f 86.379,23
		„ 1.638,50
		<hr/>
Bijgekocht in 1980		f 88.017,73
		„ 2.386,20
		<hr/>
In 1980 werd ontvangen:		f 90.403,93
Verschanste Schoonheid	f 2.147,37	
Penningen	„ 149,25	
Dassen	„ 261,50	
	<hr/>	„ 2.558,12
		<hr/>
Opgenomen als vooruitbetaalde post ultimo 1980		f 87.845,81
		„ 24.276,51
		<hr/>
Afgeschreven ten laste van de staat van baten en lasten 1980:		
Verschanste Schoonheid	f 60.000,—	
Penningen	„ 2.532,30	
Dassen	„ 1.037,—	
	<hr/>	f 63.569,30
		<hr/>

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN

Effecten:		
Boekwaarde effecten per 31 december 1979		f 1.468.955,36
Aankopen 1980		„ 145.880,77
		<hr/>
Verkopen/uitlotingen		f 1.614.836,13
		„ 100.790,58
		<hr/>
Boekwaarde per 31 december 1980		f 1.514.045,55
Rekening koersverschillen		„ 124.722,33
		<hr/>
Beurswaarde per 31 december 1980		f 1.389.323,22
		<hr/>

STUDIECOMMISSIE (S.C.)

Opnieuw leed de S.C. een zwaar verlies: op 13 februari 1981 overleed plotseling onze vriend en collega J. C. Hopperus Buma. Wij gedenken hem elders in dit jaarboek.

Ons lid dr. J. Belonje, al gedurende twee decennia in velerlei opzichten actief in de S.C. en van 1946 tot 1970 bovendien correspondent van onze Stichting in Noord-Holland, heeft gemeend zich m.i.v. 1 januari 1981 uit de S.C. te moeten terugtrekken i.v.m. zijn hoge leeftijd. Dr. Belonje heeft destijds in feite de stoot gegeven tot het samenstellen van de Atlas van historische vestingwerken: in zijn brief van 29 december 1952 aan het Bestuur deed hij duidelijk omlinjende voorstellen m.b.t. de doelstelling en opzet van een dergelijke Atlas. Ons 'Memorandum Atlas' van 1978 is mede daarop geënt!

Wij denken met grote waardering en dankbaarheid aan het vele werk, door hem in het verband van onze S.C. verricht en in het bijzonder aan de plezierige samenwerking. In ander verband hopen wij er nader op terug te komen.

De Atlas van historische vestingwerken

- Deel Zeeland: Dankzij de inzet van de heer Wilderom wordt thans weer goede voortgang geboekt i.h.b. voor wat betreft de algemene inleiding. De nog ontbrekende objectbeschrijvingen (i.c. die van de objecten op Walcheren) zijn thans ter hand genomen door de heer Slokkers, mede op basis van de door wijlen de heer Y. Meeter verzamelde documentatie.
- Deel Noord-Brabant: De objectbeschrijvingen zijn gereed; aan de algemene inleiding wordt gewerkt.
- Deel Limburg: Een aantal objectbeschrijvingen is gereed; de rest zal naar verwachting in 1981 in eerste opzet gereedkomen.
- Verklarende woordenlijst 'Vestingbouwkundige termen': Het werk kwam gereed; nader toegevoegd werden trefwoordenlijsten in het Frans, Duits en Engels. Voor het drukken en uitgeven van het werk zijn subsidieaanvragen ingediend.
- Vouwblad 'Vestingwerken': In februari 1981 is het vouwblad 'Vestingwerken' van de pers gekomen en op ruime schaal verspreid. Het vouwblad is samengesteld door de afdeling Voorlichting van de Rijksdienst Monumentenzorg in nauwe samenwerking met enkele D.B.- resp. S.C.-leden.
- Grensvesting: Door dr. G. Overdiep wordt een publicatie voorbereid over grensvesting in het Nederlands-Duitse grensgebied ten noorden van Winterswijk.
- Jubileumboek 1982: Door enkele D.B.- en S.C.-leden worden bijdragen voor het Jubileumboek voorbereid.

J.S.

BIBLIOTHEEK EN ARCHIEF

Na ruim een jaar geleden verhuisd te zijn van de Alexanderkazerne, Den Haag naar het flatgebouw Catsheuvel, Den Haag kunnen we thans wel zeggen dat dit nieuwe onderdak, ook op langere termijn, voor ons doel geschikt is, nl. het onderbrengen van onze bibliotheek en verder documentatiemateriaal. Daarnaast is het ook zeer goed te gebruiken als werk- en vergaderruimte.

Ook dit jaar werden wederom een aantal boeken, deels door schenking, deels door aankoop, aan onze bibliotheek toegevoegd. Verder breidde het archief van kaarten, tekeningen, foto-

materiaal e.d. zich gestadig uit. De gevers van boeken en ander documentatiemateriaal zeggen wij hierbij gaarne hartelijk dank.

Een begin werd gemaakt met het systematisch onderbrengen van de documenten uit het indertijd door ons overgenomen archief van de heer Spanjaerd Speckman in het bestaande kaartsysteem van de Stichting. Hierbij wordt gewerkt aan de hand van de klapper die voor dit materiaal werd samengesteld door de heer A. H. Mohr, lid van de Studiecommissie.

In de loop van het jaar werd meerdere malen een beroep op onze medewerking gedaan door individuele speurders, studenten, werkgroepen e.d. Onder andere verleenden wij medewerking aan een werkgroep die zich bezig houdt met het voorbereiden van een tentoonstelling in de afdeling Bouwkunde van de T.H. te Delft waarbij ook de verdedigingswerken der steden zijn betrokken. De verwachting is dat de tentoonstelling in de herfst van 1981 zal worden gehouden.

Wij maken u nog eens attent op de publicaties der Stichting zelve en op die uitgaven welke door ons werden aangeschaft ten behoeve van de verkoop aan onze begunstigers en donateurs. U vindt deze opgesomd in de prijslijst welke u als bijvoegsel II bij dit Jaarboek aantreft.

Verder maken wij u graag opmerkzaam op enkele recente uitgaven die voor u mogelijk van belang zijn; u kunt deze via de boekhandel bestellen. Zie rubriek 'Van de boekenmarkt'.

H.J.W.

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE

In de loop van het jaar 1980 traden als lid toe mr. J. E. van Nievelt te Leidschendam en mr. M. G. L. van Schouwenburg te Zwolle, zodat de commissie thans bestaat uit de leden van het dagelijks bestuur van de stichting mr. P. J. van der Mark en J. Sneep en de beide, bovengenoemde heren.

De werkzaamheden van de commissie, die zijn omschreven op blz. 112 van het Jaarboek 1979/80 en in hoofdzaak neerkomen op het inventariseren en classificeren van de in ons land aanwezige, historische verdedigingswerken, vonden gestadig voortgang. Was het nog in 1979 mogelijk, de gegevens van de provincie *Gelderland* te completeren, aan het dagelijks bestuur ter goedkeuring voor te leggen en aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan te bieden, in 1980 kon, dank zij de grote medewerking van de correspondenten van de stichting, de inventarisatie van de in de provincie *Noord-Holland* gelegen objecten alsmede van die, welke behoord hebben tot de voormalige *Nieuwe Hollandsche Waterlinie*, worden afgesloten. De desbetreffende lijsten zijn, na goedkeuring door het bestuur, in handen gesteld van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die thans bezig is voorstellen tot plaatsing op de lijst van beschermde monumenten van de daartoe door de stichting voorgedragen objecten bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aanhangig te maken.

Op uitnodiging van de kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die belast is zowel met de beschrijving van de aan de monumentenlijst toe te voegen vestingwerken als met de nadere precisering van de reeds op de lijst voorkomende objecten, werd in het verslagjaar enige malen ten kantore van de Rijksdienst te Zeist van gedachten gewisseld. De correspondenten van de stichting hebben zich veel moeite gegeven de desbetreffende ambtenaren van de Rijksdienst van voorlichting te dienen. Mede daardoor konden tal van vragen, welke zich voordeden met betrekking tot de vestingwerken van Bergen op Zoom, Brielle, Brouwershaven, Doesburg, Edam, Goes, Groenlo, Hulst, Middelburg, Tholen, Zutphen en Zwolle worden beantwoord.

Tot onze geruststelling blijkt het zeer belangrijke fort *Pannerden* reeds op de lijst van be-

schermde monumenten voor te komen. Wel zal de omschrijving nader moeten worden gepreciseerd.

Het fort *Ellewoutsdijk* is op advies van de commissie door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Staatssecretaris van C.R.M. ter bescherming voorgedragen.

Het à cheval op de spoorlijn gelegen fort *Westervoort* dreigt door de voorgenomen aanleg van een provinciale weg te worden gehalveerd. Aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft de commissie verzocht het werk met spoed ter bescherming aan de Staatssecretaris voor te dragen.

Op verzoek van de Raad voor de Gemeentefinanciën, die een onderzoek instelt naar de mogelijkheid van het betrekken in de 'verfijningsregeling historische stadskernen' van verdedigingswerken, die buiten de zgn. 'contourlijn' zijn gelegen, hebben enige leden van de commissie met vertegenwoordigers van de genoemde Raad een bezoek gebracht aan Coevorden, Grave, Harderwijk, Harlingen, Leeuwarden, Nijmegen, Schoonhoven, Workum en IJsselstein. In alle gevallen bleek het mogelijk in goed overleg tot een gemeenschappelijk standpunt te komen.

vdM.

TECHNISCHE COMMISSIE

De Technische Commissie kwam in het afgelopen kalenderjaar tot een voorlopige afronding van het concept 'Aanbevelingen inzake het beheer en gebruik van voormalige vestingwerken, deel uitmakende van historische vestingsteden'. Zij deed dit voor een eerste commentaar aan het D.B. toekomen en ontving begin december 1980 een reactie, met het verzoek tot enige omwerking en verkorting.

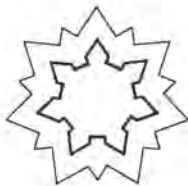
Een bij voorgaande 'Aanbevelingen' behorende historische notitie werd voltooid.

Ten aanzien van overige aan de Commissie voorgelegde vraagstukken werden uitvoerige besprekingen gewijd aan een opstelling van aanbevelingen m.b.t. 'Vochtbezwaren in keermuren van vestingwerken' en idem 'Vochtbezwaren in met grond gedekte ruimten van vestingwerken'. Deze konden in maart 1981 in definitieve vorm aan het D.B. worden toegezonden.

Op verzoek van het D.B. bracht de voorzitter T.C. – in samenwerking met de Correspondent voor ~~West~~ Noordbrabant – een advies uit inzake de bouwkundige toestand van gebouw A in het fort Giessen te Giessen, eigendom van de Stichting Brabants Landschap.

Ten aanzien van de volgens opdracht van de Rijksgebouwendienst te 's-Gravenhage door Staatsbosbeheer opgestelde 'Uitgangspunten' voor een beplantingsplan van de v.m. vesting Naarden' gaf de voorzitter T.C. een voorlopig commentaar aan het D.B. en op een latere, meer definitieve versie een uitvoerig advies in samenwerking met één der leden van de T.C.

J. W. C. B.

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar bijvoegsel I)

Bestuurssamenstelling per 1 april 1981

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	W. F. K. Engelbrecht	Wassenaar
<i>Ondervoorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Adj. secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Bibliothecaris</i>	Ir. H. J. Walkate	Den Haag
<i>Adviseur (stedenbouwkundig)</i>	Ir. Ch. C. van der Vlis	Haarlem
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijz. opdr.)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II met mandaat

<i>naam</i>	<i>plaats</i>	<i>functie/aangewezen door:</i>
J. R. Andel	Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Wethouder
J. Hooftman	Breda	Bond Heemschut
H. B. E. Warnars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mr. M. C. Bloemers	Voorburg	Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rietbergen	Den Haag	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
W. Helder	Woubrugge	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Ver. 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Dr. Ir. J. A. H. Hendriks	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Directoraat Gebouwen, Werken en Terreinen (D.G.W.T.)
Lnt.kol. H. G. A. Geerlings	Kallenkote/ Steenwijk	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

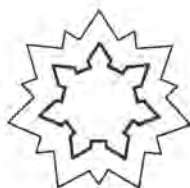
III overige leden

R. J. Benthem	Eck en Wiel
Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler	Hengelo (Gld.)
A. H. Mohr	Doorwerth
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. H. E. Phaff	Bloemendaal
Mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren (NH)

Jhr. mr. G. C. Six - Laren (NH)

STICHTINGSGEGEVENS

Gegevens over de Stichting Menno van Coehoorn, die van belang zijn ingeval men de Stichting in een laatste wilsbeschikking met een schenking zou willen bedenken.

De Stichting is opgericht op 18 april 1932 en gedomicileerd te 's-Gravenhage. Zij werd met machtiging van de directeur der Rijksbelastingen te Amsterdam, d.d. 17 september 1959, nr. R. 9/821, door de Inspectie der Registratie en Successie te Amsterdam, toegelaten als rechtspersoon in de zin van het gestelde in art. 24, I der Successiewet 1956.

AANHANGSEL II

correspondentschappen

Friesland, provincie

G. P. Karstkarel, Leeuwarden

Groningen en Drente, provincies Dr. G. Overdiep, Peize

Overijssel, provincie

D. J. Reeskamp, „Oversticht”, Zwolle

Ing. A. J. Tempelman, Zwolle

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie

L. H. Postma, Ede

Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden

J. Agema Velp

Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch)

H. v.d. Steeg, Arnhem

Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Gelderland V, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten noorden van de Linge

G. Koppert, Utrecht

Utrecht (+), provincie & Nieuwe Hollandse Waterlinie (waarvan delen in NH en ZH)

G. Koppert, Utrecht

J. Combrink (stad Rhenen), Rhenen

Noord-Holland I, (voor zover niet begrepen in NH II) Nieuwe Hollandse Waterlinie

G. Koppert, Utrecht

Noord-Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp

C. G. Scheltema, Naarden

Noord-Holland III, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum

M. J. H. I. van Eijndhoven, Overveen

Noord-Holland IV, Stelling van Den Helder en Texel

G. Gerrits, Den Burg- Texel

Noord-Holland V, het gebied tussen NH III en NH IV

Ing. N. J. Groot, Hoorn

Zuid-Holland I, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee

J. Klok (gem. archivaris Brielle), Oostvoorne

Zuid-Holland II, Gorinchem e.o.

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Zuid-Holland III, Groot Waterschap Woerden (deel Hollandsche Waterlinie)

vacant

Zuid-Holland IV, Restauratieadviseur, algemeen
W. de Jong, Leiderdorp, bijzondere correspondent

Zeeland I, provincie (m.u.v. II & III)
Ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg
B. Oele, Kapelle
J. W. M. Slokkers, Vlissingen: Walcheren

Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. III)
R. Sloock, Sas van Gent

Zeeland III, Zeeuws-Vlaanderen Oost (gemeenten Hulst en Hontenisse)
P. J. Brand, Hulst

Noord-Brabant I, West-Brabant (m.u.v. II)
Drs. R. J. G. H. van Hasselt, Roosendaal
J. W. M. Slokkers, Vlissingen: Steenberg e.o.

Noord-Brabant II, Vesting Willemstad e.o.
W. Maris J. Azn., Willemstad

Noord-Brabant III, Midden-Brabant
Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant IV, Oost-Brabant
Dr. J. S. van Wieringen, Waalre

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.
W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.
G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert
Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.
A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg
L. J. Morreau, Maastricht

Adviseur en landelijk correspondent, natuurbehoud in en om vestingwerken
Drs. A. Littel, Leiden

Buitenlandse contacten

België

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel
Simon Stevinstichting, Dr. H. Le Page, Berchem-Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster
Hartwig Neumann, Jülich

Groot-Brittannië

Fortress Study Group, Rochester-Kent

Japan

Hakodate City – Hokkaido; Hon. Yasushi Yano – Mayor

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria

AANHANGSEL III

commissies

STUDIECOMMISSIE

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
Mevr. J. C. Meeter-Heetland – Den Haag
A. H. Mohr – Doorwerth
Dr. Ir. H. A. van Oerle – Oud Ade
Mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

Lnt. Kol. H. M. Aalbers – Diever
G. W. G. van Bree – Roermond
A. Corten – Heerlen
Ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
W. Hendriks – Venlo
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
Drs. A. C. M. Kappelhof – 's-Hertogenbosch
L. J. Morreau – Maastricht
Dr. G. Overdiep – Peize
H. G. M. Rutten – Stevensweert
J. W. M. Slokkers – Vlissingen
Ing. G. van der Wel – Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen – Waalre
Ing. M. H. Wilderom – Vlissingen

*Mr. S.H. Poppema
van Hooft*

JUBILEUMCOMMISSIE 18 APRIL 1982

Mr. M. Tydeman – Blaricum, *voorzitter*
J. R. Andel – burgemeester Willemstad
J. Hooftman – Breda
Mr. H. E. Phaff – Bloemendaal

KASCONTRÔLECOMMISSIE 1980

W. J. H. Cortenraad – Wassenaar
Mr. H. E. Phaff – Bloemendaal
J. Hooftman – Breda

MONUMENTEN ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Mr. P. J. van der Mark – Den Haag
Mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg – Zwolle
J. Sneep – Woudenberg

TECHNISCHE COMMISSIE

Ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam, *voorzitter*
J. F. Derksen – Hellevoetsluis
W. de Jong – Leiderdorp
H. H. Posthumus – Harderwijk
H. G. M. Rutten – Stevensweert
Ing. J. H. Spoelman – Hillegom

Ing. Th. G. R. Linders – Grave

Rhenen, correspondentendag, 4 oktober 1980.

INHOUD

(sommige titels zijn afgekort)

Inleiding en algemeen overzicht - Secretaris	5
In memoriam J. C. Hopperus Buma	9
Zilveren anjer 1980 voor dr. G. Overdiep	10
De voormalige 'Schutterstoren' te Leiden - dr. ir. H. A. van Oerle	13
NCM in 1980	17
'Keer- of plofsluis' in Amsterdam-Rijnkanaal - ing. G. Koppert	18
Carnot (1753-1823) Gouverneur van Antwerpen - mr. J. Belonje	25
Correspondentendag 1980 Rhenen - J. Combrink	29
Visitatie van de Grebbelinie anno 1796 - J. C. Hopperus Buma (†)	33
Bij de bandillustratie 'de Loopschans' - Redactie	40
Jaarlijkse excursie: Hulst - J. Sneep	41
De 'Coehoornmortier' voor P. J. Brand, Hulst en B. A. Verrips, Bunnik	42
Stercktebouwing in Hoorn - ing. N. J. Groot	44
De Zaanse Schans - S. H. Hoogterp	47
Vestingen, forten en de levende natuur - drs. Ad Littel	52-57
Vleermuizen in bunkers - Botanische inventarisatie Grebbesluis - Muurhagedis Bossche Fronten	
Fortress Study Group 1980 - Conferentie Portsmouth/Wight - dr. J. S. van Wieringen	58
Verkenningstocht per fiets - E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	62
Vestingstedendag Ravenstein 24-5-1980 - E.	65
Vestingstedendag Hulst 6-9-1980 - Ing. K. J. J. Brand	66
De 'Fransche methode' & Ingenieur Paul Storff de Bellville - dr. J. S. van Wieringen	68
Van 't Terreplein	77-82
Vouwblad 'Vestingwerken' - Jaarverslag Rijks Plan. Dienst - Fusilladeplaats Rijnauwen - Tentoonstelling 'Bolwerken als Stadsparken' - MTS'ers Deventer werken aan stadsmuur Zutphen	
Anti-tankkanaal rond Antwerpen - G. Gerrits	82
Leest u mee? en Van de Boeken- en Tijdschriftenmarkt	87-93
Fred de Wit - <i>Steden v.d. XVII Ned. Prov. in pl.gronden</i> (Peter Karstkarel)	
Frans Westra - <i>Johans Sems 1572-1635</i> (Peter Karstkarel)	
Dr. J. Belonje - <i>Liefkenshoekia Arx</i> (E.)	
Anth. Kemp - <i>The Maginot Liné</i> (E.)	
R. G. Pistor en H. Smeets - <i>Die Fossa Eugeniiana</i> (E.)	
NIROV - <i>Zorgen om Monumenten</i> (J.S.)	
Ir. H. Brand - <i>Die lange morgen in mei</i> (J.S.)	
R. en F. Sloock - <i>De Vesting Sas van Gent</i> (H.J.W.)	
Th. Biller en H. Neumann - <i>Der 'Lynarplan'/Spandau</i> (T.)	
Korte mededelingen over Historische Vestingwerken	
Groningen: Bourtange	94
Overijssel: Deventer, Zwolle	95-96
Gelderland: Doesburg, Elburg, Tiel, Groenlo, Westervoort	96-97
Utrecht: Amersfoort, Fort bij Rijnauwen	97-98
Noord-Holland: Enkhuizen, Naarden, Bussum, Weesp, Muiden	
Aalsmeer, Velsen, Den Helder, Oude Schans	98-99
Zuid-Holland: Brielle, Hellevoetsluis, Pensendijk, Noorddijk	100

<i>Noord-Brabant</i> : Fort bij Giessen, Fort Sabina Henrica, Heusden, Steenbergen, Willemstad, Woudrichem	101-102
<i>Limburg</i> : Maastricht, Weert	102-105
Financieel verslag 1980 – E. van Walree	106-109
Studiecommissie (SC) – J.S.	110
Bibliotheek en Archief – H.J.W.	110
Monumenten Adviescommissie (MAC) – v.d.M.	111
Technische Commissie (TC) – J.W.C.B.	112
Aanhangsel I – Bestuursamenstelling - Stichtingsgegevens	113-114
Aanhangsel II – Correspondentschappen	115-116
Aanhangsel III – Samenstelling commissies	117
Adreslijst organisatie Stichting Menno van Coehoorn, zie bijvoegsel I	
Prijzlijst van publicaties, zie bijvoegsel II	

Excursie Fortress Study Group blz 58: Fort Purbrook.

Secretariaat	Postbus 110	5060 AC Oisterwijk	04242-82346
Bibliotheek	Catsheuvel 87	2517 KA Den Haag	070-547227
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92 Gironr: 63844 Baarn	3743 KC Baarn	02154-16594

ERRATA C.Q. AANVULLINGEN

blz. 117 toevoegen onder 'samenstelling Technische Commissie', Aanhangsel III:
Ing. Th. G. R. Linders – Grave.

blz. 86 onderschrift foto te lezen:
M. H. Wilderom i.p.v. J. Combrink

of overplakken met het hieronder afgedrukte strookje

In de Adreslijst – Bijvoegsel I Jaarboek 1980/81 toevoegen:

cat.	naam	adres	postcode	woonplaats	telefoon
TC	Linders, ing. Th. G. R.	Stadhouderslaan 6	5361 BN	Grave	08860-2717 Stadhuus: 08860-1213

adres wijzigen betreffende:

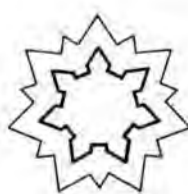
Nievelt, mr. J. E. van	Parnashofweg 55	2265 CR
Smeets, mr. Stan	Postbus 126	6000 AC

De op 4 oktober 1980 te Rhenen aanwezige correspondenten en commissieleden.

1e rij v.l.n.r. de heren J. C. Hopperus Buma (†), M. H. Wilderom, H. van der Steeg en G. Koppert.

2e rij J. Agema, J. S. van Wieringen, Ad Littel, G. Gerrits, B. Oele, G. van der Wel, A. J. Tempelman en M. G. L. van Schouwenburg.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Bijvoegsel I jaarboek 1980/1981

Alfabetische lijst van bestuursleden, correspondenten, commissieleden en -medewerkers in Nederland

HB: hoofdbestuur
 DB: dagelijks bestuur (tevens HB)
 C: correspondent
 CB: bijzondere correspondent
 SCL: lid studiec commissie
 SCM: medewerker studiec commissie

TC: technische commissie
 AB: beleggingsadviseur
 AN: adviseur natuurbehoud
 JC: jubileumcommissie 1982
 MAC: monumentenadviescommissie

cat.	naam	adres	postcode	woonplaats	telefoon
SCM	Aalbers, Lnt. kol. H. M.	Kalteren 17	7981 LR	Diever	05219-2530
C	Agema, J.	Schoonenbergsingel 27	6881 NN	Velp Gld.	085-618420
HB/JC	Andel, J. R.	Wilhelminalaan 6	4797 BP	Willenstad	01687-2300
				Stadhuis:	01687-2350
AB	Asch van Wijck, Jhr. mr. L. H. J. M. van	Naarderstraat 82	1251 BH	Laren	-
HB	Benthem, R. J.	Adam van Delenstr. 36	4024 JB	Eck en Wiel	-
HB/TC	Besemer, Ing. J. W. C.	Schiedamsedijk 81 E	3011 EM	Rotterdam	010-126868
HB	Bloemers, Mr. M. C.	Effthalaan 39	2275 TH	Voorburg	-
HB	Bouman, P. B.	Pr. Wil. Alexanderpark 141	3905 CD	Veenendaal	08385-14450
C	Brand, P. J.	Grote Markt 14	4561 EB	Hulst	01140-12269
HB	Brandeler, Jhr. Ir. A. L. v.d.	Hofstraat 3	7255 CH	Hengelo Gld	05753-1343
C/SCM	Bree, G. W. G. van	Swalmerstr. 12 (stadsarch.)	6041 CX	Roermond	04750-92222
		Pastoorswal 9	6041 CP	Roermond	04750-12897
C	Combrink, J.	Rozenlaan 111	3911 DT	Rhenen	08376-3411
SCM	Corten, A.	Ir. Lelystraat 134	6419 XT	Heerlen	045-717764
HB	Cortenaar, W. J. H.	Van Polanenpark 161	2241 SJ	Wassenaar	01751-11869
TC	Derksen, J. P.	Rijksstraatweg 18	3221 KA	Hellevoetsluis	01883-2403
SCM	Drunen, Ir. A. van	Verwersstraat 67	5211 HV	's-Hertogenbosch (dienststr.):	073-155203
DB	Engelbrecht, W. F. K.	Wittenburgerweg 134	2244 CG	Wassenaar	01751-78490
C	Eyndhoven, M. J. H. I. van	Bloemveldlaan 21	2015 HB	Overveen	023-241288
HB	Geerlings, Lnt. kol. H. G. A.	Johannes Postkazerne	8345 HG	Kallenkote (diensturen)	05210-15422
				tst 2112 (S1)	
C	Gerrits, G.	De Zes 2a	1791 EX	Den Burg, Texel	02220-2169
C	Graaf, Dr. C. van der	Concordiaweg 15	4206 BA	Gorinchem	01830-23425
C	Groot, Ing. N. J.	Onder de Boompjes 17	1621 GG	Hoorn	02290-76133
SCL	Ham, W. A. van	Noordsingel 140	4611 SJ	Bergen op Zoom	01640-43920
C	Hasselt, Drs R. J. G. H. v.	Molenstraat 10	4701 JS	Roosendaal	-
HB	Helder, W.	Vierambachtsweg 25	2481 KR	Woubrugge	01729-8603
				Legermuseum Leiden:	071-134241
HB	Hendriks, Dr. Ir. J. A. H.	Schelmseweg 50	6861 WX	Oosterbeek	-
C/SCM	Hendriks, W.	Goltziusstr. 21 (gem. arch.)	5911 AS	Venlo	077-93333
HB/JC	Hooftman, J.	Pr. Alexanderlaan 5	4835 LC	Breda	076-653605
HB	Jessurun, J.	Nieuwe Gracht 94	3512 LX	Utrecht	-
				Rijksd. Mon. zorg Zeist:	03404-28122
CB/TC	Jong, W. de	Julianastraat 25	2351 GV	Leiderdorp	071-895277
		(Prov. Waterstaat Z.H.)		Den Haag	070-264111
HB	Jonge, Mr. J. A. C. de	Piet Heinstraat 112a	2518 CM	Den Haag	-
C/SCM	Jonkergouw, A. E. L.	Vijverweg 7	6133 AN	Sittard	04490-2974
SCM	Kappelhof, Drs A. C. M.	Vergiliuslaan 70	5216 CX	's-Hertogenbosch	073-142883
				(dienststr):	073-120844
C	Karstkarel, G. P.	G. Japicestr. 9	8933 AZ	Leeuwarden	05100-26693
HB	Kastein, Drs H. J.	Jul. v. Stolberglaan 94	1412 BK	Naarden (stadhuis)	02159-41354
C	Klok, J.	Kranenhoutlaan 2	3233 KC	Oostvoorne	01885-2587
				Brielle (diensturen)	01810-2141
HB	Kolff, mr. G. J.	Pr. Willem Alexanderstr. 5	4158 CL	Deil	03457-1250
C	Koppert, Ing. G.	Joseph Haydnlaan 31	3533 AB	Utrecht	030-935802
AN	Littel, Drs A.	Roodborstr. 26	2333 VR	Leiden	071-151682
C	Maris J. Azn., W.	Achterstraat 20	4797 AR	Willenstad	01687-2394
DB/MAC	Mark, Mr. P. J. van der	de Poorterstraat 22	2597 CS	Den Haag	070-240315
SCL	Meeter-Heetland, Mevr. J. C.	Vlaakamp 62	2592 AB	Den Haag	070-857044
HB/SCL	Mohr, A. H.	Beethovenlaan 49	6865 DE	Doorwerth	085-334250
HB	Molenaar, Ir. N.	Rijkskantorengb. Westraven Landinr. dienst Griffioenlaan 2	3526 LA	Utrecht	030-859111
C/SCM	Morreau, L. J.	Cannerweg 144	6213 BJ	Maastricht	043-19541
DB	Mulder, Ing. P. L.	Anjelierenlaan 4	2111 BP	Aerdenhout	023-242547
MAC	Nievelt, Mr J. E. van	Eksterlaan 19	2261 EK	Leidschendam	070-278697
C	Oele, B.	Vroonlandseweg 3b	4421 GJ	Kapelle	01102-1700
SCL	Oerle, Dr. Ir. H. A. van	Boekhorsterweg 5	2374 BL	Oud Ade	01712-8568
HB/C/SCM	Overdiep, Dr. G.	Horst 21	9321 VH	Peize	05907-3670
		Huis ter Hansouwe			
HB/JC	Phaff, Mr. H. E.	Joh. Verhulstweg 58	2081 EL	Santpoort Zd.	023-378604
TC	Posthumus H. H.	PB 217	3840 AE	Harderwijk (pr)	03410-12655
				(kt)	03410-14962
C	Postma, L. H.	Kweeklustlaan 1	6711 HP	Ede	08380-10897
C	Reeskamp, D. J.	Aan de Stadsmuur 79 'Oversticht' (diensturen)	8011 VD	Zwolle	05200-13257
HB	Renaud, Dr. J. G. N.	Breestraat 26	3811 BJ	Amersfoort	-
HB	Rietbergen, Ing. W. L. F.	Prinsenvweg 88	2242 EK	Wassenaar	-
				ANWB: 070-264426, tst. 2194	
SCM/TC	Rutten, H. G. M.	Molenstraat 9	6107 BJ	Stevensweert	04755-693
C	Scheltema, C. G.	Turfpoortstraat 39	1411 EE	Naarden	02159-43610
MAC	Schouwenburg, Mr M. G. L. van	Wipstrikkerallee 186	8023 DP	Zwolle	05200-35606
AB	Six, Jhr. Mr. G. C.	Wally Moesweg 1	1251 AT	Laren N.H.	-
C	Slock, R.	Stationsstraat 32	4551 EM	Sas van Gent	01158-1450
C	Slokkers, J. W. M.	Sterkenburg 7	4385 GH	Vlissingen	01184-63697
C/SCL	Smeets, Mr. Stan	Wilhelminasingel 47	6001 GP	Weert	04950-22555
HB	Smook, Ir R. A. F.	'De Korenbeurs' Bomkade 11	3311 JD	Dordrecht	078-143127
DB/SCL/MAC	Sneeck, J.	Kennedylaan 26	2031 NR	Woudrichem	03408-3875
TC	Spelman, Ing. J. H.	Mesdaglaan 33	2182 SB	Hillegom	02520-15691
C	Stegg, H. van der	Pontanuslaan 47	6821 HN	Arnhem	085-427412
C	Tempelman, Ing. A. J.	Vlist 27	8032 BE	Zwolle	05200-31196
DB	Tesink, H. C.	Van Haeringenplantsoen 19	2151 AS	Nieuw Vennep	02526-74019
DB	Treu, H. A.	Postbus 110	5060 AC	Oisterwijk	04242-82346
C	Trimpe Burger, Ir J. A.	Landstraat 48	4527 CX	Aardenburg	01177-1572
HB/JC	Tydemans, Mr M.	Prins Hendriklaan 2	1261 AJ	Blaricum	02153-89593
HB	Vegter, H.	Coppelstockstraat 16	3231 VD	Brielle	01810-2571
HB	Ven, Drs J. A. van der	Peperstraat 9	3961 AR	W. b. Duurstede	03435-1860
				dienst SBB Utrecht:	030-859111
				tst. 2441	
DB	Vlis, Ir Ch. C. van der	Anna van Burenlaan 59	2012 SK	Haarlem	023-283806
HB	Voster, L. M.	Postweg 2	4285 XD	Woudrichem	-
DB	Walkate, Ir H. J.	Van der Aastraat 112	2597 SN	Den Haag	070-241508
DB	Walree, E. van	Prins Hendriklaan 92	3743 KC	Baarn	02154-16594
HB	Warnaars, H. B. E.	Kweekduinweg 12	2051 EL	Overveen	023-251255
C/SCM	Wel, Ing. G. van der	Frankenlaan 85	5037 KG	Tilburg	013-675112
C/SCM	Wieringen, Dr J. S. van	Dirck van Hornelaan 9	5581 CZ	Waalre	04904-4626
SCM	Wildermom, Ing. M. H.	Gerbrandystraat 71	4384 ND	Vlissingen	01184-60493

Secretariaat	Postbus 110	5060 AC	Oisterwijk	04242-82346
Bibliotheek	Catsheuvel 87	2517 KA	Den Haag	070-547227
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92	3743 KC	Baarn	02154-16594
	Giro	Baarn		63844